
Traktoros iskolák nőknek

(*Nők a munkaerőpiacon*) Az 1950-es évek első felében a gazdasági növekedés egyik legfontosabb *extenzív forrása* a pótlólagosan bevonható munkaerő volt.¹ Az első öt éves terv egyes variánsai szerint 300 000-650 000 fővel akarták az iparban és az építőiparban dolgozók számát növelni.² A saját utánpótlási forrása mellett az ipar és a bányászat bőven merített a mezőgazdasági foglalkoztatottak, az egzisztenciájuktól megfosztott volt polgári rétegek, kistulajdonosok és a háztartásbeli nők köréből. A Rákosi-rendszerben egyáltalán nem volt új jelenség a bérért rendszeresen dolgozó nő, mivel Magyarországon már a két világháború között is minden 3-4. foglalkoztatott közülük került ki, 60%-uk a mezőgazdaságban, illetve házcselédként kereste a kenyerét. Az özvegyektől eltekintve zömmel a fiatalok vállaltak kereső foglalkozást. Utóbbiak esetében a férjhezmenetel majd a gyermekszülés rendszerint a gazdasági aktivitás végét jelentette, ettől kezdve fő feladatuk a háztartás ellátása és a gyerekek nevelése lett.³

A lakosság gazdasági aktivitása az 1949. évi 43,1%-ról 1953-ra 45,6%-ra nőtt, ami elsősorban a nők példátlan méretű munkába-állításának köszönhető. A női munkaerő száma 1949 és 1952 között több mint 200 ezerrel, 1,192 millióról 1,4 millióra, aránya pedig 29,2%-ról 35%-ra nőtt.⁴ A női munkaerő bevonásának az 1950-es évek elejétől kezdve az lett a legfontosabb sajátossága, hogy egyes kifejezetten „férfias” szakmákban (így pl. gépi forgácsolás, építőipar, mezőgazdasági gépek kezelése stb.) is a nők tömeges bevonásával kívánták a krónikussá váló munkaerőhiányt orvosolni.⁵

A „gyengébbik nem” a II. világháború előtt és még az után is néhány évig elsősorban a különösebb képzettséget nem igénylő segéd és betanított munkakörökben talált magának kereső foglalkozást. Képzettségi szintjük emelésének első számú feltétele a szervezett oktatásba való tömeges bevonásuk volt. A kötelező nyolcosztályos általános iskola bevezetése után a lányok száma és aránya a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben gyorsan emelkedett. 1945 őszén engedélyezték a nők továbbtanulását a jogi karokon és a jogakadémiákon.⁶ A következő évben megszületett a nők egyetemi emancipációját kimondó törvény. A hittudományi karok kivételével a nők ettől kezdve az ország összes felsőoktatási intézményeiben a megállapított létszámkereten belül „minden korlátozás nélkül felvehetők” lettek, bekerülésük a férfiakéval azonos feltételek mellett történt.⁷

A közszolgálatban és bizonyos foglalkozásokban a nők hosszú ideig a férfiakkal szemben hátrányos helyzetben voltak. Jogilag az 1948. évi XLIII. tc. ezt a diszkriminációt megszüntette és a törvény a nők számára „mind a közszolgálat körében, mind a többi életpályán való elhelyezkedés szempontjából” a férfiakéval egyenlő lehetőségeket és azonos jogállást biztosított. Néhány egészen kivételes esettől eltekintve a nők az összes hatósági engedély vagy jogosítvány kiadásánál a férfiakkal azonos elbírálás alá estek, és (legalábbis elvileg) számukra is lehetővé vált az összes képesítés, szakképzés megszerzése, valamennyi iskola, tanfolyam, tanintézet elvégzése.⁸ Az öt éves tervről szóló törvény tételesen is szólt arról, hogy „emelni kell a népgazdaság minden ágában a női munkaerő számát és arányát s biztosítani kell számukra a férfiakkal egyenlő munka- és bérfeltételeket”.⁹

Számos oka volt annak, hogy az 1950-es években Magyarországon általánossá vált az ún. kétkeresős családmodell. Az I. ötéves terv időszakában leginkább *kényszerűség-ből* vállaltak bérmunkát a nők, ugyanis a családfő fizetéséből a gyermekes családok egy része még a legelemibb szükségleteit sem tudta kielégíteni, a rendelkezésre álló jövedelmet kénytelenek voltak a keresők számának növelésével emelni. A SZOT Közgazdasági és Statisztikai Osztályának számításai szerint az 1950-es évek közepén egy háromtagú család minimális ellátása 1440 Ft-ba került, miközben a bérből élők 1955-ben havonta átlagosan csak 1103 Ft-ot kerestek. Vagyis arra a politikai elit számára megdöbbentő eredményre jutottak, hogy *egy* átlagfizetésből általában már a háromtagú családot sem lehet eltartani. A két felnőttből és egy gyerekből álló család 27%-kal, a két felnőttből és két gyerekből álló család pedig 68%-kal igényelt több pénzt a *létminimum* eléréséhez, mint amennyit egy munkás vagy alkalmazott 1955-ben átlagosan keresett.¹⁰

A rendszeres, önálló keresettel járó munkavállalás és az oktatási, képzési rendszerbe való bekapcsolódás a női emancipáció fontos elemei voltak. Ennek ellenére a magyar nők többsége a munkába állást közel sem élte meg társadalmi felemelkedésként. A „második műszak” terhe zömmel a munkába állás után is a nőkre hárult, amelynek az elvégzéséhez a párt és a kormány a háború utáni években kevés segítséget adott.¹¹

A politikai hatalom birtokosainak főként női *szakmunkásokra, specialistákra* volt szüksége, akik képesek lettek volna egy esetleges háborús mozgósítás esetén azonnal a bevonultatott férfiak helyére állni. Rákosi Mátyás az MDP Központi Vezetőség 1950. október 27-i ülésének a zárszavában a következőképpen fogalmazott: „A mi legszűkebb keresztmetszetünk a szakmunkásság kérdése. Nekünk minden erővel forszírozni kell a szakmunkásokat.” A szakmunkás-utánpótlás „döntő forrása a nő”. Sőt, szerinte „az egész munkásutánpótlás a legközelebbi időben elsősorban a nőktől fog jönni [sic!]”. Meg kell érteni, hogy a hadsereg a legközelebbi láncszem és „esetleg mozgósításra is kell gondolni egy-két-három év múlva, vagy később”. Ekkor már hónapok óta folyt a koreai háború, ezért nem lehetett teljesen kizárni egy harmadik világháború kirobbanásának a veszélyét. Rákosi, mint mindig, most is a szovjet tapasztalatokra hivatkozott, ahol a II. világháborúban a nők és a fiatalok álltak a férfiak helyére és hordozták a hadiipari termelés összes terhet. „Ha nem látunk előre – folytatta a főtítkár –, és nem gondoskodunk minden erővel arról, hogy a nőknek szakmája legyen, hogy a férfiak helyét ilyenkor ők foglalhassák el, akkor bajba kerülhetünk.” Úgy vélte, hogy „egész ötéves tervünket veszélyezteti, ha nem tudjuk a szó szoros értelmében százezer számra mozgósítani és elsősorban szakmástitani a nőket. Nemcsak habarcskeverő lányokra van szükség, vagy betanított segédmunkásokra és napszámosokra, hanem mindenekelőtt azokra a szakmunkákra, amit a nők el tudnak végezni meg kell tanítani őket is”.¹²

A folyamatban lévő, eleve irreális célokat tartalmazó ötéves terv előirányzatait 1951-ben tovább emelték és a tervet a hadsereg fejlesztésének, a háborúra való felkészülésnek rendelték alá, minden egyéb szempont ehhez képest másodlagossá vált. Ekkor döntötték el, hogy a nőket nagy számban munkába állítják, gyorsított tanfolyamokon szakmát adnak a kezükbe és velük pótolják az egyre égetőbb szakmunkáshiányt. A párt- és állami apparátus számtalan tervet, elképzelést dolgozott ki, amelyeket egy sor testület tárgyalt, végül a nők termelőmunkába történő bevonására vonatkozó elképzelést a Népgazdasági Tanács és a kormány öntötte jogi formába.¹³ Ezek a határozatok kimondták, hogy 1951-ben mintegy 220 ezer főt, ezen belül 120 ezer nőt kell a termelésbe beállítani és ezzel az iparban 21%-ra, ezen belül a gyáriparban 30%-ra kell a „gyengébb nem” arányát növelni.¹⁴ A határozatok tételesen előírták, hogy az 1951. évben jelentkező új munkaerőnek az egyes ágazatokban hány százaléka kell, hogy nő legyen.¹⁵ „A női munkaerőket – olvas-

hatjuk a kormány 1951. május 19-i határozatában – nemcsak azokban a munkakörökben kell elhelyezni, amelyeket eddig is általában nőkkel töltöttek be, hanem minden olyan munkakörben, amelyre a nők testalkatuknál fogva alkalmasak.” Növelni akarták a nők arányát a különféle szakmunkásképző, egyetemi-főiskolai továbbtanulásra előkészítő szakérettségis tanfolyamokon, az ipari tanulóképzésben, valamint a technikumokban.¹⁶ Néhány hónappal később a Népgazdasági Tanács elsősorban kollektív módon akarta a nők háztartási munkáját megkönnyíteni, ezekből a tervekből azonban a Rákosi-rendszer idején úgyszólván semmi sem valósult meg.¹⁷

A Népgazdasági Tanács és a kormány fent említett határozata előírta, hogy az 1951. évi traktorvezető iskolákban „legalább 50% legyen a nők aránya”.¹⁸ Az MDP KV Politikai Bizottsága pedig 1951. június 14-i ülésén már nem csak a mezőgazdasági gépkezelői tanfolyamokra újonnan beiskolázottak körében, hanem a gépállomások összes dolgozója között is 50%-ra kívánta emelni a nők arányát.¹⁹ A traktoros szakma azért tűnt alkalmas terepnek a nők tömeges bevonására, mert a kohászattal, bányászattal stb. szemben kisebb fizikai igénybevételt követelt, a gépkezelés rövid, néhány hetes tanfolyamon elsajátíthatónak tűnt és nem utolsósorban a fiatal lányokat nem szakították ki tartósan a megszokott, falusi-családi környezetükből, mivel munka- és a lakóhelyük lényegében egybeesett. Fontos szempont volt az is, hogy a nők traktorra ültetésénél nem kellett számolni a családanyák munkába állításánál általában tapasztalható gátló tényezőkkel, ugyanis ebben az esetben – csekély számú kivételtől eltekintve – hajadon, 16-18 éves fiatal lányokról volt szó, akiknél természetesen a gyermekelhelyezés, főzés, mosás, takarítás nem jelentett akkora gondot, mint a férjezeteknél.

(*Nők traktoron*) Az 1950-es évek erőltetett iparosítása a magyar társadalom korábban nagyon lassan változó szerkezetét alapvetően átrendezte. A szorító kényszerintézkedések hatására rövid idő alatt százezrek hagytak fel a kilátástalanná váló hagyományos kisparszti gazdálkodással.²⁰ Megindult a falusi lakosság tömeges átáramlása az iparba, aminek következtében a mezőgazdasági munkanélküliség 1950-ben teljesen megszűnt, 1951-től krónikus *munkaerőhiány* lépett fel ebben az ágazatban is.²¹

A gépállomásokon a csúcsmunkák idején mindig kevés volt a traktoros, 1951 őszén pl. mintegy 5000 hely maradt betöltetlen.²² Különösen nagy volt a munkaerőhiány az *ipari központokban* és az ún. *nagy szocialista építkezések* körzetében, valamint a „szövetkezeti” városokban. Borsod megyében pl. 1300, Pest megyében 870, Fejér megyében 448 főt tudtak volna azonnal alkalmazni ebben az időben. A munkaerőhiány okát az iparhoz képest alacsonyabb, ráadásul szezonálisan hullámzó keresetekben, a kedvezőtlen munkakörülményekben, a városokhoz képest rosszabb ellátásban és szociális juttatásban, a Munka Törvénykönyv szabályait áthágó ipari munkaerő-toborzásban kereshetjük.²³

A krónikus munkaerőhiányon – a gazdaság más területeihez hasonlóan – a gépállomásokon is a női munkaerő beszerzésével próbáltak enyhíteni.²⁴ Tették mindezt az emancipáció jegyében, arra hivatkozva, hogy a női traktorosok teljesen egyenrangú munkaerőt képviselnek a férfiakkal, akik bizonyítják, hogy a „traktorkezelés, a géppel való szántás éppen annyira való nőknek is, mint férfiaknak”.²⁵ A minta itt is, mint az élet minden területén a Szovjetunió volt, ahol a II. világháború idején bevonultatott férfi traktorosok helyét jórészt lányok és asszonyok foglalták el.²⁶

Női traktorosok az 1951. évi párt- és kormányhatározatokig csak elenyésző számban dolgoztak a gépállomásokon, lányok és asszonyok eleinte itt is a hagyományosan női szakmákban (írnok, könyvelő, adminisztrátor, takarítónő) fordultak elő.²⁷ Az első traktoros iskolákat férfiak számára rendezték be, nőket külön háló- és mosdóhelyiség hiányában

rendszerint nem tudtak fogadni.²⁸ 1951 végéig a traktorosokat kéthónapos központi, bentlakásos iskolákon, azt követően a gépállomásokon szervezett tanfolyamokon képezték. Helyben valamivel már több nőt tudtak a tanfolyamokra felvenni, innen ugyanis naponta hazajárhattak a környéken lakók, nem kellett a gépállomásokon aludni.²⁹

A lányokat az állandó munkalehetőség és a fix fizetés reménye vonzotta, még gyakrabban a *kényszer* taszította a gépállomásra. F. Erzsébet alig múlt 14 éves, amikor előbb munkagépezőként, majd traktorosként dolgozni kezdett a Tiszaörsi Gépállomáson. A négygyermekes család teljes mértékben rá volt szorulva a félig még gyerekklány keresetére, idős szülei ugyanis betegeskedtek, bátyja pedig akkoriban vonult be katonának.³⁰ Az Abonyi Gépállomás fiatal traktoristanőjét, Kiséri Máriát a lakásukon talajművelési szerződést kötő traktorosok csábították el a „hihetetlenül magas”, heti 200 Ft-os fizetés ígéretével.³¹ Azokon a vidékeken, ahol más kereseti lehetőség is adódott, nők elvették vállalták a traktoros munkát.³²

A termelészövetkezeti csoportok és gépállomások „élenjáró” dolgozóinak 1950 elején tartott első országos értekezlete úgy határozott, hogy jobban be kell vonni a gépállomási munkába a nőket, erre nagyobb számban azonban csak azután került sor, miután az MDP II. Kongresszusa megállapította, hogy a gépállomásokon a női munkaerő száma „megengedhetetlenül alacsony”. Ezt követően az MDP KV Titkársága, Politikai Bizottsága és a kormány úgy döntött, hogy a gépállomásokon dolgozó női fizikai munkások arányát 1952 márciusáig 50%-ra kell növelni!³³ A Politikai Bizottság arról külön is határozott, hogy 1951 végére legalább 20 gépállomást nő vezessen az országban.³⁴

A női traktorosokat az erre vonatkozó párt- és kormányhatározatok meghozatala után kezdték el kampányszerűen beszervezni.³⁵ 1951 tavaszán-nyarán olyan klasszikus politikai kampány kezdődött, amely nagyjából 1,5 év alatt teljesen lecsengett és 1953 tavaszán-nyarán véget is ért. A *kampány* magán viselte a szocialista kampányok összes jellegzetességeit.³⁶ A Földművelésügyi Minisztérium elvi irányító testülete, a minisztériumi kollégium úgy akarta a gépállomásokon dolgozó nők arányát a megadott határidőre 50%-ra emelni, hogy előírta, hány női dolgozót kell az egyes megyékben 1951 nyaráig felvenni. A kvóta a megyék nagyságától, lehetőségeitől, hagyományaitól függően 100 és 400 fő között mozgott. Általában azokban a dunántúli megyékben, ahol a női traktorosok foglalkoztatásának nem voltak hagyományai, 100, Szolnok, Békés, Hajdú, Szabolcs Csongrád és Bács megyékben, ahol már korábban is viszonylag sok nő dolgozott a gépállomásokon, 300-400 nőt kellett (volna) a körlevélben említett határidőig felvenni. Az utasítás szerint elsősorban „a gépállomáson dolgozók női hozzátartozóit kell beszervezni, hogy a gépállomáson a helyük és itt dolgozva nő a család keresete is”. Ennek a propagandának a hatására Kiskunlacházán 10 traktoros vitte be a feleségét a gépállomásra, Kiss Mihály brigádvezetőnek pedig 3 lánya dolgozott ott.³⁷

A fent említett stencilezett körlevél szerint a beszervezés másik „fontos agitációs területe” a gépállomási cséplőgép mellé leszerződött női munkaerő, mely „szervezetten áll az elvtársak rendelkezésére”. Az utasítást július végén, a behordás-cséplés idején kapták a megyék. A cséplőbrigádokban mindig dolgoztak lányok, mint kévevágók, törekkaparók, szalmahordók, akik elsősorban a terményben fizetett cséplőrész miatt vállalkoztak erre a nehéz fizikai munkára.³⁸ Vagyis helyben voltak, géppel dolgoztak, őket akarták „népnevelő munkával” meggyőzni arról, hogy milyen előnyös a gépállomási dolgozók helyzete, mennyit keresnek, milyen szociális juttatásban, továbbképzési lehetőségekben részesülnek.³⁹ A cséplőgépek mellett dolgozó lányokkal olyan munkaszerződést akartak aláírtni, amelyben vállalják a traktoros iskolát és legalább egy évig a gépállomáson maradnak. Az iskola idejére havi 300 Ft-os ösztöndíjat, munkaruhát, végzés után pedig a minden trak-

torosnak munkája után járó fizetést ígérték. Utasították a gépállomások vezetőit, hogy az újonnan felvett női munkaeerőket „a legjobb traktoros mellé” osszák be gyakorlati munkára. Személyesen a gépállomási főgépészt és a függetlenített brigádvezetőt tették felelőssé azért, hogy a női tanulók „fejlődése biztosítva legyen”. A földművelésügyi miniszter hente kért jelentést a megyeközpontok vezetőitől arról, hogy az adott héten „mennyi női munkaeerőt vett fel és összesen mennyi az új női munkaeerő a megye területén”.⁴⁰

A valóságtól teljesen elrugaszkodó, semmi alappal nem rendelkező női arányszám teljesítésében a tárca vezetője sem bízott. Ezért a párt- és állami határozatokban előírt gépállomási női dolgozói létszámot Erdei Ferenc földművelésügyi miniszter „globálisan” igyekezett biztosítani. Egyik bizalmas utasításával elrendelte, hogy az FM központi létszámában korábban nők által betöltött üres, vagy megüresedő helyekre „kizárólag csak nőket” vegyenek fel és törekedjenek arra, hogy az adminisztrációs munkaköröket betöltő fiatal férfiakat nőkkel váltsák fel, a férfiakat pedig irányítsák át „termelési vonalra”.⁴¹ Erdei aggodalma jogosnak bizonyult, ugyanis 1951 májusában a 3488 női gépállomási dolgozóból csak 1700 végzett fizikai munkát.⁴² A gépállomások *fizikai* dolgozói között pedig csak 8,4% volt a női munkások aránya.⁴³

A traktoros nők első országos értekezletét 1951. június 9-én tartották, amelyen 70 gépállomási és állami gazdasági nődolgozó vett részt, akik arról tárgyaltak, hogyan vonjanak be még több nőt a parasztság soraiból és hogyan segítsék annak a kormányhatározatnak a megvalósítását, amely a gépállomásokon dolgozó nők arányát 50%-ra akarta emelni. A tanácskozásnak olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak, hogy azon Rákosi Mátyás, az MDP főtitkára, Erdei Ferenc földművelésügyi miniszter és Hegedüs András, az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának a vezetője is megjelent. Ekkor az országban 9 gépállomási igazgatói, 36 politikai helyettesi és 37 brigádvezetői tisztséget töltött be nő.⁴⁴ Izsák Júlia, a gépállomások politikai osztályának alosztályvezetője felszólalásában arról beszélt, hogy még nem kielégítő a nők szerepvállalása a gépállomásokon. A toborzás eredménye messze elmarad a lehetőségektől. Szerinte ennek az oka egyes gépállomási funkcionáriusok szemléletében keresendő, akik lebecsülik a nőket, nem gondoskodnak róluk és valósággal elriasztják őket a gépállomásokról.⁴⁵

A politika, a sajtó és a propaganda valósággal sztárolt néhány női traktorost, kom-bájnost. Egyeseket magas kitüntetésben részesítettek, mások országgyűlési képviselők, tanácsstagok lettek.⁴⁶ A párt szócsöve Szemán Erzsiről, a hős mándoki traktoros lányról cikkezett, aki éjjel, esőben úgy szántott, hogy esőkabátját a gépre terítette, hogy az ne ázzon.⁴⁷ De példaként említették Gellérfi Sándornét is, aki két lányával, Juliskával és Piroskával január végén még dolgozott a határban azért, hogy termelészövetkezetük földjén befejezzék a mélyszántást, miközben mindenki más már téli pihenőre vonult.⁴⁸ Természetesen az országos figyelem középpontjába került női traktorosok a sztahanovista mozgalomba is bekapcsolódtak.⁴⁹ A kiugró teljesítmények olyan művi körülmények között születtek, amelyeket tartósan nem lehetett biztosítani, ezért a női sztahanovisták teljesítménye hullámozott. Korsós Ilona jászkiséri traktoros lány az egyik nap 6 óra alatt 1103%-ot, ugyanakkor a hét többi napjain csak 60-80%-ot teljesített.⁵⁰ Amilyen gyorsan megismerte az ország Sipos Jolán, Korsós Ilona és a többi sztahanovista traktoros nevét, olyan gyorsan le is áldozott a csillaguk, 1950 őszén már nem produkáltak különösebb eredményeket.⁵¹

A politika nagyon fiatalon, kellő tapasztalatok nélkül nevezte ki a gépállomások női vezetőit, akik az erőn felül vállalt feladatokba rendszerint rövid idő alatt belebuk-tak.⁵² Az ország első női főgépésze, Kerekes Katalin a bajai iskola elvégzése után a Balmazújvárosi Gépállomáson kezdett el dolgozni. Ennek kapcsán az újságok emelke-

dett hangvételű cikkekben számoltak be arról, hogy „alig van már a munkának olyan neme, ahol a nők ne bizonyították volna be, hogy teljesen egyenértékű munkát végeznek a férfiakkal”.⁵³ Ezzel szemben a valóságot sokkal pontosabban tükrözte az egyes gépállomási tanfolyamokon tanulók nemek szerinti megoszlása. 1951-ben a különböző gépállomási iskolákra 6117 főt küldtek, köztük 1104 (18%) nőt. De a főgépészképző iskolák hallgatóinak csak 0,9%-a, a brigádvezető-képzőknek 0,8%-a, a traktorvezető-képzőknek 13,6%-a volt nő, ugyanakkor ez az arány a bérelszámoló, írnokképző, könyvelő iskolákon 83–86% között mozgott.⁵⁴

1951 nyarán a Népgazdasági Tanács három, már addig is viszonylag sok nőt foglalkoztató gépállomást (a Szolnok megyei fegyvernekít⁵⁵, a Fejér megyei pusztaszabolcsit és Szabolcs-Szatmár megyei tyukodit) a gépállomások igazgatóinak legnagyobb megdöbbenésére női mintagépállomásoknak jelölte ki.⁵⁶ Azt tervezték, hogy a mintagépállomásokon a vezetők többsége is a gyengébbik nem közül kerül majd ki. Első lépésben olyan munkakörökbe (mezőgazdász, könyvelő, raktáros, anyagbeszerző) akartak hölgyeket beállítani, ahol a cserét a legkönnyebben meg lehetett oldani.⁵⁷ A mintának kiszemelt gépállomások vezetőit utasították, hogy a nők számára biztosítsanak megfelelő tisztálkodási lehetőséget, elegendő zuhanyzót, mosdótálat, jól berendezett, otthonos női pihenőt, ízletes és bőséges meleg ételt. A jóléti keretből betegszobát és ahol erre szükség volt, bölcsődét és óvodát lehetett felállítani. A női mintagépállomásokon 1952. március 1-jéig a nők arányát 70%-ra (!) kellett volna növelni. Ebből azonban semmi sem lett.⁵⁸

(Női traktoros iskolák) 1951 végéig a nőket a férfiakkal közös traktoros iskolán képezték, a tanfolyamokért a Földművelésügyi Minisztérium Szakoktatási Főosztálya felelt. Mivel a koedukált iskolákon sem a nők megfelelő elhelyezését, sem a férfiakétól eltérő tempójú kiképzését általában nem lehetett megoldani, ezért 1951 végén úgy döntöttek, hogy kizárólag lányok és asszonyok számára három hónapos, bentlakásos traktoros iskolát szerveznek. 1952-ben 4800 nőt akartak traktorra ültetni, közülük 2000-et a központi női traktoros iskolákon, a többit a gépállomások házi tanfolyamain kellett volna kiképezni. A beszerzett hallgatók a bentlakásos női traktoros iskolán havi 242 Ft ösztöndíjat, teljes ellátást és egy öltözet munkaruhát, a gépállomási tanfolyamon részt vevők pedig 300 Ft ösztöndíjat és egy öltözet munkaruhát kaptak.⁵⁹ A gépállomás vezetőit, politikai helyetteseit a beszerzett hallgatók létszáma és a tanfolyam végén mutatott vizsgaeredménye alapján prémiumban részesítették.⁶⁰

A napilapok⁶¹ szerint a Vas megyei Gyöngyöshermáni Gépállomáson 1952. január első napjaiban nyílt meg az ország első bentlakásos, három hónapos női traktoros iskolája 50 leányhallgatóval, amelyet néhány nap múlva mintegy tucatnyi hasonló tanfolyam követte.⁶² A hallgatók egy része napokkal az iskola megkezdése után, szörványosan érkezett, ezért több helyen az eredetileg tervezettnél csak később tudták az oktatást megkezdeni.⁶³

A jobbik eset az volt, amikor a bentlakásos iskola számára a gépállomásokon találtak megfelelő üres épületet. Ha ilyen nem akadt, akkor a tanfolyamokat a lakott településektől jó néhány kilométer távolságban lévő volt úri kastélyokban, majorokban helyezték el.⁶⁴ A bentlakásos iskolákon 1952 januárjában mintegy 950, a gépállomásokon szervezett tanfolyamokon további 200, összesen tehát kb. 1150 nő tanult traktorosnak.⁶⁵ Alig telt el egy hónap, több mint 150 fő már lemorzsolódott, vagy maga ment el, vagy különböző okok miatt elküldték őket.⁶⁶ A januárban kezdődött iskolák március elején fejeződtek be, áprilisban újabb tucatnyi helyen mintegy 630 fővel szerveztek hasonló női traktorvezető iskolákat.⁶⁷ 1952-ben a harmadik turnust

júniusban, az év utolsó női tanfolyamait pedig októberben indították 700-800 fős hallgatói létszámmal.⁶⁸

Az eredetileg nem erre a célra épített, sebtében berendezett női traktoros iskolák sok kívánnivalót hagytak maguk után.⁶⁹ Csokonyavisontán a tanulók vaságyon, szalmaszákon aludtak, pokróccal takaróztak. A tantermi asztalokat és székeket a helyi tanács, az alig használható szemléltető falitáblákat a gépállomás kölcsönözte, a konyhán hiányos edénykészlettel és egy fatüzeléses sparhelttel kellett a napi háromszori étkeztetést megoldani.⁷⁰ Majlátgárdonyban hiányzott a lepedő és a huzat, a Fejér megyei Pusztaszabolcsra a víz a nagy hideg miatt belefagyott a csövekbe, ezért a tanulók nem tudtak tisztálkodni.⁷¹ A vízzel másutt is gondok adódtak, így a mozsgói (Baranya megye) iskolában sem tudtak a lányhallgatók rendszeresen megmosakodni.⁷² Pusztaszabolcsra a tisztí főorvos be akarta záratni az iskola konyháját. A közegészségügyre felügyelő hivatal óvatossága érthető volt, ti. a nagykőrösi iskolán ételmérgezés miatt 8 fő került kórházba.⁷³

A Bakony szívében, Zirc közelében (Tündérmajorban) olyan helyen rendezték be a női traktoros iskolát, ahol sem áram, sem telefon nem volt.⁷⁴ A hideg idő miatt a gyakorlati oktatás céljára kiszemelt ablak nélküli, huzatos színben nem lehetett dolgozni, mivel a hallgatók fáztak, ugyanis a legtöbbször csak „vékony ruhája és rossz cipője”, valamint az iskolán kapott munkásruhája volt. A kemény fagyok miatt az első három hétben mindössze két óra gyakorlati foglalkozást tarthattak, a többi időt – a tantervtől eltérően – szakmai és politikai előadásokkal töltötték. A gyakorlati képzés megkezdéséhez meg kellett várni, amíg az idő megenyhült.⁷⁵ Majlátgárdonyban még rosszabb volt a helyzet, ott ugyanis a gyakorlati foglalkozásokat épület hiányában télen, a legnagyobb hidegben és hóban az udvaron tartották. Az iskola igazgatónője saját személyes politikai meggyőző munkájának tulajdonította azt, hogy a hallgatók sok esetben szívesebben, lelkesebben mentek ki a hidegbe szerelési gyakorlatra, mint maguk az oktatók.⁷⁶ Szabolcsban az is előfordult, hogy a januárban induló iskolában nem jutott minden hallgatónak pokróc, és aki fázott, az hazament, és nem is jött vissza többé.

Az iskolák nagyon hiányosan voltak felszerelve szemléltető eszközökkel, falitáblákkal.⁷⁷ A műhelyekből hiányzott a szereléshez szükséges kulcskészlet, kevés volt a bemutató alkatrész. A sietség, az eszközök sebtében történő összeszedése még a jobban felszerelt női iskolákban is kiütközött. Csokonyavisontára pl. a pingpongasztalt labda nélkül, a zenegépet lemezek nélkül küldték, amelyeket ezért nem lehetett használni. Általános, a többi iskolára is érvényes kérést fogalmazott meg Tábrita Anna az első majlátgárdonyi tanfolyam végén, amikor azt kérte a főhatóságtól, hogy a jövőben „az iskolák előkészítésére nagyobb gondot, vagyis több időt fordítsanak. Ne akkor kelljen kapkodni, amikor már a hallgatók jelen vannak és tapasztalják, látják a szervezetlenséget. Ha több idő van erre biztosítva, jobban össze lehet válogatni a vezetőséget is, mert nem mindegy az, hogy valaki szívből végez jó munkát vagy nyelvhegyéről köpködi a szavakat.”⁷⁸

Az első kizárólag nők számára szervezett bentlakásos női iskolák rossz tapasztalatai alapján az FM Kollégium 1952 nyarán úgy döntött, hogy minden megyében, a megyeszékhelyen levő gépállomások mellett átlagosan 40 főt befogadó, 3 hónapos, állandó jellegű női traktoros iskolát kell létesíteni.⁷⁹ Annak ellenére, hogy az első iskolákkal nagyon sok gond akadt, a megyék egy része mégis ezeket javasolta állandó iskola céljára.⁸⁰ Az iskolák építése, átalakítása, felszerelése a többi mezőgazdasági beruházáshoz hasonlóan vontatottan és lassan haladt. Hiába biztosított az FM 2,7 millió Ft-ot az iskolák céljára kiszemelt épületek átalakítására és közel 5 millió Ft-ot ezek felszerelésére, 1952 decemberéig anyag- és kivite-

lezői kapacitás hiányában az épületek átalakítására csak 700 ezer Ft-ot tudtak felhasználni, a felszerelési tárgyak nagy részét pedig a generális hiány miatt az év végéig sem szállították le.⁸¹ 1952 végén a 19 megyei iskola közül háromnak még nem volt helye, a többi megyében folyt ugyan az átalakítás, de az iskolák felszerelését a legtöbb megyében hiányosnak minősítették.⁸² Mire ezek az iskolák úgy-ahogy elkészültek, a nők kampányszerű beszervezésének vége szakadt, a női traktoros iskolák okafogyottá váltak.

(*A beiskolázás*) A megyékre lebontott beiskolázási keretszámok teljesítéséért a gépállomások vezetőit és politikai helyetteseit tették felelőssé, de az agitációs munkában számítottak a helyi párt- és tömegszervezetek, valamint a gépállomásokon már dolgozó női traktorosok segítségére is, akiket megkértek, hogy rokonaik, ismerőseik körében népszerűsítsék a traktoros nők munkáját. A gépállomások arra panaszkodtak, hogy a tömegszervezetek csak ígérik, „de konkrét segítséget nem adnak”. Az állandó munkaerőhiánnyal küszködő tszcs-k hallani sem akartak arról, hogy a nőket elengedjék az iskolákra.⁸³ Az egyéni parasztek között pedig az a hangulat uralkodott, hogy ez a szennyes, nehéz munka férfi fizikumot igényel, ezért „nem való nőnek traktorosnak lenni.”⁸⁴ Ebben teljes mértékben egyet érthetünk a korabeli közvélekedéssel, ugyanis a vaskerekes traktorokkal⁸⁵ végzett munka kifejezetten nehéz és piszkos volt, ahol a lányoknak túl sok sikerélménye sem lehetett, mert ezeknek a monstrumoknak az indítása, vezetése komoly fizikai megterhelést és nem kevés balesetveszélyt jelentett. Nem beszélve ezeknek az erőgépeknek a karbantartásáról, hibaelhárításáról, szereléséről, ami a műszaki-technikai dolgokhoz egyáltalán nem értő falusi parasztlányok világától nagyon távol állt. Ehhez képest az építőipari segéd-, vagy a textilipari betanított munka sokkal egyszerűbb feladatnak számított. A traktoros iskolákba beszervezett fiatal falusi lányok korábban otthon főztek, mostak, takarítottak, ellátták a ház körüli állatokat és dolgoztak a földeken. Ehhez jól értettek, hajlékonyak, kitartóak voltak és egy sor munkában kihasználhatták kez ügyességüket. De a *korabeli* gépek és a traktorok nem az ő világuk volt.⁸⁶

A nők beszervezésénél mindenekelőtt a szülők „maradinak” minősített ellenállását kellett (volna) legyőzni.⁸⁷ A gépállomási igazgatók szerint elsősorban az anyák voltak azok, akik „nem értik meg” a női traktoros iskolák jelentőségét. Széles körben terjedt az a nézet, miszerint „tisztességes” lány nem dolgozik a gépállomáson, és aki oda bekerül, az szükségképpen „erkölcstelen” életet fog élni.⁸⁸ Több szülő – amikor lányuk traktorosnak akart jelentkezni – a családból való kitagadással fenyegette meg gyermeküket.⁸⁹ Néhány középkorú, rendszerint már családos gépállomási vezető valóban szerelemi viszonyba keveredett az ott dolgozó adminisztrátorokkal, fizikai nőmunkásokkal. És mivel zárt, kis közösségekről volt szó, a szerelmi ügyek többsége nem maradt titokban, hanem nyilvánosságra került és tovább erősítette a gépállomásokon dolgozó nők „feszlett” életéről szóló előítéleteket. Az egyik Fejér megyei gépállomási vezető állítólag egyszerre két traktoros lánnyal tartott fenn viszonyt, közülük K. G. teherbe esett, aki ezért kénytelen volt otthagyni a székesfehérvári traktoros iskolát.⁹⁰ Az ilyen ügyeknek a felettes hatóság – rendszerint a feleségek, vagy a területi pártszervezetek kérésére – úgy vetett véget, hogy a gyanúba kevert fiatal lányokat (és szinte kivétel nélkül mindig őket) más munkahelyre irányította.⁹¹ Az MDP Enyingi Járási Bizottsága a „családi béke” megőrzése, illetve többéves vezetői múlttal rendelkező „elvtársak megmentése” érdekében már egy héttel a munkába állása után áthelyezését kérte az új gépállomási főkönyvelőnőnek, aki miatt állítólag „komoly problémák” merültek fel egyes családoknál.⁹² Fejér megyében az egyik gépállomási vezető az írnoknővel és egy traktoros

nővel is erőszakoskodott, arra akarta rábírní a lányokat, hogy legyenek vele „jóba”.⁹³ A botrány elmérgesedését az alközpont úgy előzte meg, hogy az írnoknöt „saját kérésére” másik gépállomásra helyezte.⁹⁴

Olykor előfordult, hogy gépállomási vezetőket nőekkel szembeni „erkölcstelen magaviselet” miatt mentettek fel beosztásukból, ez azonban általában az utolsó csepp volt a pohárban, a fegyelmi vizsgálatoknak rendszerint más, nyomósabb okai voltak.⁹⁵ Egy-egy szerelmi botrányt a pletyka hamar a szárnyára vett, és emiatt a szülők, akik korábban elengedték leányukat az iskolára, az ilyen hírek hallatára meggondolták magukat és a hétvégi hazalátogatás idején lebeszélétk gyermeküket a tanfolyam folytatásáról.⁹⁶ Ez a szülői ráhatás nem volt teljesen eredménytelen, egy-egy hétvégi hazautazás után a traktoros iskolák hallgatóinak száma 2-3 fővel csökkent.⁹⁷ Az „ellenség” számlájára írták azokat a híreszteléseket is, miszerint az iskola elvégzése után „tankokra ültetik” a nőket.⁹⁸ Erről azért nem volt szó, de egy esetleges háború kirobbanása után Magyarországon is a kiképzett női traktorosok foglalták volna el a bevonultatott férfiak helyét a mezőgazdasági gépeken.⁹⁹

A szinte még gyereklányok zöme korábban soha sem hagyta el tartósan a szülői házat. Nagy részük – ha a férfiként számon tartott munkával szembeni ellenérzéseit nagy nehezen le is tudta győzni – arra nem szívesen vállalkozott, hogy hetekre, hónapokra idegen környezetbe kerüljön és kiszakadjon megszokott világából.¹⁰⁰ A mezőberényi tanfolyam megnyitóján többen sírva fakadtak, alig tudták megvigasztalni őket.¹⁰¹ Ebben az is szerepet játszott, hogy egyetlen női előadó sem volt az iskolán, akikhez a lányok személyes problémáikkal fordulhattak volna.¹⁰²

Az agitálás és a bugyuta propaganda hatására (ezek közé tartozott pl. a „Gyertek lányok traktoristának”¹⁰³ c. képes brosúra) minden bizonnyal nagyon kevesen vállalták ezt a nehéz munkát. Ennél hatásosabb volt az, amikor egyes megyékben (Győr-Sopron, Somogy) a traktoros iskolán tanuló lányok szüleit elvitték látogatóba a női traktoros iskolákba azért, hogy személyesen győződhessenek meg arról, hogy „bátran” adhatják traktoros iskolára lányukat.¹⁰⁴ Sok helyen azonban annyira rosszak voltak a feltételek, hogy egyszerűen nem merték elvinni a szülőket, nehogy rossz benyomásokat szerezzenek a női iskolákról.¹⁰⁵

Az iskolát elsősorban azok vállalták, akiknek már korábban is volt valamilyen kapcsolata a gépállomással vagy traktorosokkal. Böröcz Évának és Kránitz Ilonának pl. traktorosok udvaroltak. Tóth János töltestávi tsz-tagnak két lánya tanult a kapuvári női traktoros iskolán, minden bizonnyal azért, mert a harmadik lánya már korábban is a gépállomáson dolgozott.

Sok gépállomás-vezetőt és politikai helyettést csak a felülről kiszabott beiskolázási arányszám teljesítése érdekelte, emiatt felelőtlenül füt-fát ígértek a lányoknak, magasabb ösztöndíjat, rövidebb tanfolyami időt helyeztek kilátásba, vagy eleve azzal küldték el őket, hogy az iskola elvégzése után nem kell majd traktoron dolgozniuk. A Bonyhádi Gépállomáson azt ígérték a tanulni vágyó lányoknak, hogy minden szombaton teherautóval hazahozzák őket és csak 6 hétig tart az iskola. A Mernyei Gépállomásról azzal indították őket útra, hogy „próbáljátok meg az iskolát, ha nem tetszik, hagyjátok ott.”¹⁰⁶ Tiszaörsön (Szolnok megye) a mezőgazdász azt hazudta az iskolára irányított lányoknak, hogy 2 hetes brigádirnok tanfolyamra iskolázták be őket.¹⁰⁷ Valótlanságokkal szerveztek nőket Szabolcs megyében is, ahol azt ígérték, hogy az iskola elvégzése után könyvelők lesznek. Amikor az iskolán kiderült, hogy traktorosokat akarnak belőlük faragni, 8-10 fő azonnal otthagya a tanfolyamot.¹⁰⁸ Ugyanez történt Bonyhádon is, ahol az 1952. február 14-én induló tanfolyam 88 hallgatójából 27 lemorzsolódott. Az igazgató szerint a lemorzsolódás legfőbb oka

az volt, hogy a beszerzés „az iskola valódi céljának, idejének ismertetése helyett a legkülönbözőbb ígéretek alapján történt”. A lányoknak havonta 360 Ft ösztöndíjat, ezen felül ruhát, cipőt is ígértek.

A beiskolázással kapcsolatban a legtöbb iskoláról azt jelentették, hogy a gépállomások a könnyebb ellenállás irányában mennek, beküldenek sok „kétes elemet” és a benépesítés „inkább (a) mennyiség, mint (a) minőség figyelembevételével” történik. A beszerzésre vonatkozó utasítás szerint az iskolákra csak a 16 évet betöltött, írni-olvasni tudó, egészséges, a traktoros munkára fizikailag alkalmas nőket lehetett volna beküldeni. Ezzel szemben küldtek süketeket, terhes nőket, fertőző betegségben szenvedőket, munkakerülőket, sőt „kétes erkölcsi felfogásúakat” is. Az alsómérai gépállomásról olyan lányokat is a gönci traktoros vezetőképző iskolába irányítottak, akik sem írni, sem számolni nem tudtak, a nevüket is csak „rajzolva” írták le, azon kívül „gyenge fizikumúak” voltak. Hajdú megyéből is küldtek analfabétát a mezőberényi női iskolára, akít ennek ellenére fel is vettek, annyira kevés volt az induló létszám.¹⁰⁹ A tokaji gépállomás jelöltje azt sem tudta megmondani, hogy hol született. A hejőpapi gépállomásról 7 hónapos terhes nőt küldtek iskolára, aki traktorra természetesen már nem ülhetett.¹¹⁰ Mezőberényről, Heves, Veszprém megyéből 13-14 éves, gyenge fizikumú gyereklányokat irányítottak az iskolákra, akiknek a zömét haza kellett küldeni, mert a körmös traktor vezetésére alkalmatlanok voltak.¹¹¹

Egyes gépállomási vezetők egyszerűen kirendelték beosztottjaikat az iskolára. A kétújfalui gépállomás igazgatóját feljelentették amiatt, hogy „kényszerrel rakta vonatra” a traktorképző tanfolyamra kijelölteket, annak ellenére, hogy azok nem akartak iskolára menni. Azt monda nekik, hogy „nem baj, ha nem maradnak, csak jelenjenek meg a tanfolyamon.” A két hölgy elutazott az iskolára, majd onnan eltávozott.¹¹² Ebből az ügyből kivételesen vizsgálat lett, amely a gépállomási igazgatónak adott igazat. A két érintett közül az egyik lányt ekkorra már elbocsátották a gépállomásról, mert állítólag „erkölcstelen életet élt” és félt volt, hogy a „többi traktorosokat és elvtársnőket megfertőzi magatartásával”. A másik érintett, aki féltette állását, nem merte közvetlen munkaadóját meghazudtolni és kijelentette, hogy „nem erőszakkal küldte” őket az igazgató iskolára, mert ha nem akartak volna menni, akkor semmiképpen sem mentek volna el. A Baranya Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának gépállomási csoportja a vizsgálat eredményét úgy összegezte, hogy az igazgató mulasztást nem követett el és a feljelentést „romboló kritikával” küldhette el a Földművelésügyi Minisztériumba a gépállomás valamelyik dolgozója. (Nem nevezik meg az illetőt, de érzékeltetik, hogy a gépállomásról korábban már eltávolított másik lányra gondolnak.)¹¹³ Ez az eset is azt bizonyítja, hogy a gépállomások központja elnéző volt azokkal a helyi vezetőkkel szemben, akik pressziót gyakoroltak a nők beiskolázása terén. A kampány során ugyanis az irányító szervezeteknek is állandóan számot kellett adni a politikai akarat teljesítése érdekében tett erőfeszítéseikről és az elért „eredményekről”. De még a kétújfalui gépállomás vezetőjének erőszakosságán is túltett a nagyatádi gépállomás politikai helyettese, aki az ÁVH-val fenyegette meg azokat a lányokat, akik nem akartak iskolára menni.¹¹⁴ A keretszám formális teljesítése vezérelte azt a főgépészt, aki a saját édesanyját (az asszony életében még soha sem ült traktoron) küldte 5 hónapos brigádvezető-képző tanfolyamra.¹¹⁵ Azért, hogy a szervezés terén a gépállomásokra kirótt penzumoknak eleget tegyenek, a Magyarországon politikai okok miatt menekülést kapott görög kommunista menekültek női hozzátartozóinak egy részét is elküldték a pusztaszabolcsi női traktoros iskolára.¹¹⁶

A központilag előírt és megyékre lebontott beiskolázási arányszámokat azonban még ilyen módszerekkel sem sikerült biztosítani. Ennek minden bizonnyal az volt a legfőbb oka, hogy a politikai hatalom ebben az esetben nem tudott olyan durva és brutális erőszakhoz folyamodni, mint amelyet a mezőgazdasági termények kötelező beadásánál, a termelőszövetkezeti csoportok szervezésénél és a kulákgazdaságok likvidálásánál alkalmazott.¹¹⁷ Az 1952 elején induló Tassi Hofherr női traktorvezető-képző tanfolyamra pl. Fejér megye 50 fő helyett csak 35-öt, Győr megye pedig 8 fő helyett egyet sem küldött.¹¹⁸ Az 55 főre berendezett Tündérmajori iskolának mindössze 17 hallgatója volt.¹¹⁹ Ezért 1952 nyarán már azt a taktikát alkalmazták a vezetők, hogy az induló iskolák befogadóképességét 20-30%-kal meghaladó létszám beszerzésére utasították a gépállomásokat. Vagyis eleve kalkuláltak a lemorzsolódással.¹²⁰ A bonyhádi iskolában 1952. május közepén indult a második turnus, ahová Tolna megyéből 38 fő helyett 29-et, Somogy megyéből 41 fő helyett 26-ot, Fejér megyéből 25 helyett 17 főt küldtek.¹²¹ 1952-ben különösen a később induló turnusok benépesítése ütközött nagy nehézségekbe, addigra ugyanis már elfogytak a gépállomási munkára anyagi okokból rákényszerülő, vagy az ilyen férfias munka iránt kedvet érző lányok.¹²² Az év utolsó turnusát 1200 fővel 1952. október 6-án akarták elindítani, ám az iskolák a több napon át csordogálva érkező hallgatók miatt csak november 11-én indultak el mindössze 450 fővel. Öt megyében a női iskolákat – érdeklődő hiányában – el sem tudták indítani.¹²³

A tanítás alatt folyamatos volt a lemorzsolódás. Voltak, akik betegség miatt, míg mások önkényesen távoztak, egyesek pedig szabályszerűen megszöktek, de előfordultak (lopás, erkölcsstelen magatartás miatt) kizárások is.¹²⁴ A hallgatók általában havonta egyszer hétvégére az iskola költségén hazautazhattak. Különösen kritikus volt a *megérkezés utáni néhány nap* és a *hazautazások utáni visszatérés* ideje, ekkor mindenhol „hazameneteli” vagy „otthonmaradási” hullám lett úrrá a lányokon. Néhol előfordult, hogy hazautazás előtt a lányoktól elszedték az órájukat, gyűrűjüket, láncukat, és ezzel biztosították a vasárnapi visszatérést az iskolára.¹²⁵ A „hazautazási láz” végig kísérte ezeknek az iskoláknak az egész történetét, amit az iskola vezetői csak nagy nehézségek árán tudtak leszerelni.¹²⁶ Ezeknek a falusi lányoknak a túlnyomó többsége korábban még soha sem hagyta el tartósan a szülői házat, ezért – különösen az első napokban – honvágyuk lehetett. A család és a megszokott környezet hiányát tovább erősítette, hogy számukra teljesen idegen világ volt a koncentrált figyelés, a mások előtt való megszólalás és az elvont gondolkodás. Van olyan feldolgozás, amely a lemorzsolódás egyik fő okát az iskola kezdetén elvégzett nőgyógyászati vizsgálatban látja, amitől különösen féltek a lányok.¹²⁷ Semmilyen forrás nem utal azonban arra, hogy az iskolán, ahol sem szakorvos, sem speciális eszközök, de jóformán még egy erre alkalmas helyiség sem állt rendelkezésre, nőgyógyászati vizsgálatot tartottak volna. Arról tudunk, hogy vért vettek a tanulóktól laboratóriumi rutinvizsgálat céljából, ezen kívül sort kerítettek egy szemrevételezéses, sztetoszkópos meghallgatásos orvosi ellenőrzésre, amely arra azért alkalmas volt, hogy kiszűrje a fertőző betegségeket terjesztőket, a lázas, tüdőgyulladásos betegeket és a gyenge fizikumuk miatt traktorvezetésre alkalmatlan lányokat.

(A hallgatók és az oktatás) Az iskolák hallgatóinak túlnyomó többsége 20 év alatti falusi lány volt¹²⁸, zömük 6 osztályt, vagy annál is kevesebbet végzett és egy részüknek az írás-olvasás is nagy nehézségeket okozott. A tanfolyamokon az idő egy részét a megbízott általános iskolai pedagógusok illetve a szakoktatók azzal töltötték, hogy írni-olvasni tanították a hallgatókat. A tsz-tagok, illetve egyéni gazdálkodók lányai az általános iskolát már évekkorábban befejezték, felnőtt tanfolyami oktatásban pedig

általában akkor vettek részt életükben először, a tanulás, jegyzetelés nagy nehézségeket okozott nekik.¹²⁹ De felkészületlenek és gyakorlatlanok voltak az utolsó pillanatban kinevezett iskolavezetők és előadók is, zömük ugyanis korábban még sohasem tanított és semmiféle nevelési gyakorlattal nem rendelkezett.¹³⁰ Komárom megyében az iskolavezetőt idegkimerülés miatt saját kérésére le kellett váltani, mert nem bírta a szokatlan terhelést.¹³¹

Az iskolákat mindenhol ünnepélyesen nyitották meg. A Himnusz eléneklése, egy-egy szavalat, aktuálpolitikai tartalmat hordozó színdarab, vagy jelenet előadása után az iskola igazgatója (és ahol vették a fáradságot és eleget tettek a meghívásnak) a megyeközpont, a helyi tanács és a gépállomás vezetősége köszöntötte a tanulókat. Beszédeikben emlékeztettek azokra az „áldozatokra”, amelyeket a „dolgozó nép” azért vállalt, hogy a parasztlányok tanulhassanak. Szóltak arról is, hogy milyen nehéz a női hallgatók beszerzése, „mert az anyák nem értik meg az iskola jelentőségét”. A lányok figyelmét igyekeztek ráirányítani a rájuk váró mindennapi „harcra”, amit „fejlődésük” érdekében kell megvívniuk, hogy bebizonyíthassák: a nők ugyanúgy megállják a helyüket a termelésben, mint a férfiak. A pártbizottság munkatársai azt hangsúlyozták, hogy nemcsak szakmailag, hanem politikailag is „fejlődni kell”, mert a traktorosok egy kicsit mindig „feljebb állnak”, mint az egyéni dolgozók. A beszédeket újabb szavalatok, énekek, esetleg népi tánc követték. A megnyitót az Internacionálé eléneklésével zárták.¹³²

A három hónapos női Hofherr traktorvezető-képző tanfolyam célját a következőkben határozták meg¹³³:

1. nyújtson alapfokú politikai ismereteket,
2. tanítsa meg a hallgatókat helyesen írni és fogalmazni, alapfokon számolni, mérni,
3. a hallgatók ismerjék meg a legfontosabb növénytermelési tudnivalókat,
4. tanulják meg a Hofherr traktor vezetését, karbantartását
5. legyenek tisztában a gépállomások és a traktorosok feladataival.

Az ünnepnapok, a felvétel-nyitás, vizsga-zárás, a 4 napos összefüggő szántóföldi gyakorlat levonása után nagyjából 60 tanítási nap maradt. A napirend a következőképpen nézett ki:

<i>6 óra</i>	<i>ébredtő</i>
<i>6.45</i>	<i>reggeli</i>
<i>7–8</i>	<i>kötelező sajtóolvasás</i>
<i>8–12</i>	<i>oktatás</i>
<i>12–13.30</i>	<i>ebédszünet</i>
<i>13.30–17.30</i>	<i>oktatás</i>
<i>17.30–19</i>	<i>egyéni tanulás</i>
<i>19–20</i>	<i>vacsora</i>
<i>20–22</i>	<i>társadalmi munka, sajtóviták, előadások stb.</i>
<i>22</i>	<i>takarodó</i>

Az oktatás naponta 8 órában folyt, így a hallgatók összesen 280 elméleti és 200 gyakorlati órán vettek részt. Az 50 perces órákat 10 perces szünetek szakították meg. Az oktatás két párhuzamos osztállyal, váltott műszakban folyt. Tehát amíg az egyik osztály délelőtt tantermi foglalkozáson vett részt, addig a másíknak gyakorlati foglalkozást tartottak, majd cseréltek. Az elméleti-gyakorlati oktatás rendjét hetente változtatták. A gyakorlati oktatáson a tanulókat 6-8 fős brigádokba osztották. A hét utolsó napját teljes egészében a politikai képzésnek szentelték.

Az ötfős tanári kar az iskolaigazgatóból, a politikai előadóból, szakelőadóból és két gyakorlatvezetőből állt. A közismereti tárgyakat a helyi általános iskola tanárai tartották. Az iskola oktatói zömében férfiak voltak, később tudatosan törekedtek arra, hogy legalább az igazgató nő legyen.¹³⁴ A tanfolyam tematikáját az ÁMG Főosztály „a szovjet traktorvezető iskolák tapasztalata alapján” állította össze, az egyes tantárgyak óraszámát a következőképpen nézett ki:

Tantárgyak	Heti		Összesen		Mindösszesen
	elméleti óra	gyakorlati óra	elméleti óra	gyakorlati óra	
Politikai ismeretek	8	-	80	-	80
Helyesírás, fogalmazás	2	-	20	-	20
Számolás, mérés	2	-	20	-	20
Növénytermelési ismeretek	2	-	20	-	20
Hofherr traktorok	8	14	80	140	220
Mezőgazdasági gépek	4	6	40	60	100
Üzemi ismeretek	2	-	20	-	20
Összesen	28	20	280	200	480

A hallgatók ezen túl 6 óra vezetési gyakorlaton vettek részt, majd a tanfolyam befejezésekor vizsgát tettek a traktoros technikai minimum I. fokozatából. A traktort, illetve általában még semmilyen gépet sohasem vezetett lányok számára a 6 óra vezetési gyakorlat rendszerint nem volt elegendő ahhoz, hogy bármilyen sebességi fokozatba, előre-háttra, ráakasztott mezőgazdasági gépekkel is „teljes biztonsággal” vezessék az erőgépet. A traktorvezetés alapjainak az elsajátítása után, rendszerint az iskolai idő utolsó harmadában tartották a 4 nap összefüggő szántóföldi gyakorlatot. Abszolút maximalizmusra vallott az az elvárás, hogy a hallgatók ne csak ismerjék az egyes gépeket, hanem értsenek azok beszállásához, a helyes gépápoláshoz és képesek legyenek kiküszöbölni „az üzemből előálló zavarokat, munkakieséseket”.

A napi programban este fél hattól hétig egyéni tanulás szerepelt. A szokatlan szellemi és fizikai igénybevétel a lányokat annyira elfárasztotta, hogy az iskola vezetői a tanulási repetát már nemigen szorgalmazták. Inkább megpróbálták az oktatást úgy megszervezni, hogy a tananyag nagy részét a hallgatók már az órán elsajátítsák, egyénileg a lehető legkevesebbet kelljen tanulniuk. A szakmai tananyagot a megszokott formában adták le és kérték számon, ellenben a politikai szemináriumokon a hallgatóktól elvárták az aktív részvételt, illetve kérdezni, hozzászólni, vitatkozni. A lányoknak a legtöbb problémát a túlságosan elvont politikai tananyag elsajátítása okozta. Ebben szerepet játszott az is, hogy a tematika általában nem felelt meg az oktatás jellegének. Agrárpolitikát akartak tanítani egy 7 napos csibenevelő tanfolyamon, vagy egy rövid időtartamú gyapottermelési kurzus politikai anyagában szerepelt „A textilipari proletariátus megjelenése és a szocializmus kezdete” című előadás stb.¹³⁵ A kézzelfogható szakmai dolgokat még csak-csak megértették valahogy, ellenben a gyakran változó napi politikai klisékkel nem tudtak mit kezdeni.¹³⁶ Hetente tartottak sajtóvitát, de mivel nemigen volt gyakorlatuk az olvasásban, ezért előbb felolvasták, majd ezt követően közösen megvitatták a cikkeket.¹³⁷

A politikai előadókat gyakran érte az a vád, hogy a szemináriummal „letudják” az ideológiai-felvilágosító munkát, holott nekik az iskola mozgalmi munkáját, a DISZ-t és a hallgatók kulturális felemelését is szervezni kellett volna.¹³⁸ A szakmai oktatóktól is elvárták, hogy építsék be a tananyagba a felemelt 5 éves tervnek a mezőgazdaság gépesítésre vonatkozó adatait, „gyakorlati példák, eredmények, tapasztalatok” alapján mutassák be, milyen „segítséget” nyújt a Szovjetunió a magyar mezőgazdaság gépesítéséhez. Erre azonban nem voltak kaphatók. Egyes iskolavezetők értékelése szerint a műszaki tananyagot leadták, de oktató-nevelő munkájuk egyoldalú volt, mert a szakelőadást a „politikai kérdésekkel egyáltalán nem kapcsolták össze, egészen elzárkóztak a politika elől”.¹³⁹ Természetesen a környező gépállomások élenjáró traktoristáinak és főleg a sztárolt traktoristanőknél az eredményeit, munkamódszereit is fel kellett használni a tanítás során. 1952 őszén a női traktoros iskolákon a következő témákat dolgozták fel a politikai szemináriumok keretében:¹⁴⁰

Hogyan élt a dolgozó nép a Horthy-rendszerben.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a Szovjetunió társadalmi rendszere.

A munkás-paraszt szövetség. Pártunk parasztpolitikája.

A tsz-mozgalom időszerű kérdései.

A gépállomások szerepe a mezőgazdaság átszervezésében.

Horváth Márton beszéde a KV 1952. június 27-i ülésén.¹⁴¹

Hogyan élt a magyar ifjúság a Horthy-rendszerben.

A nők szerepe a szocializmus építésében.

Közösségi és mozgalmi célokat szolgált a heti egyszeri énektanulás, amelynek a programját (a megtanulandó énekszámok listáját) az iskola vezetősége állította össze. A szó-rakozást a hétvégi kimenő, valamint kéthetente egy-egy mozielőadás jelentette. Az iskola könyvtárában ott porosodtak az ismertebb szovjet és magyar politikai, szépirodalmi és műszaki könyvek, de ezeket a legritkább esetben vették kézbe a hallgatók. Mivel fiatalokról volt szó, igyekeztek sportolási lehetőséget is teremteni, a tanítási szünetekben lehetett röplabdázni, pingpongozni, sakkozni. A tanfolyam alatt szerveztek egy tanulmányi kirándulást egy állami gazdaságba, gépállomásra, vagy egy közeli ipari üzembe. Arra is akad példa, hogy a hazai traktorgyártás fellegvárát, a kispesti Vörös Csillag Traktorgyárat látogatták meg. Majlátgárdonyban az iskola hallgatói két este a helyi tszcs-nek segítettek dohányt simítani, mert a csoport munkaerőhiány miatt a munkával nagyon lemaradt.¹⁴²

A tanulmányi fegyelem „megszilárdítása érdekében” kéthetente osztályonként „munkaértekezletet” tartottak, ahol egyenként értékelték a hallgatók munkáját, amelynek során a legintimebb magánéleti kérdéseket sem mellőzték, hanem mindenki előtt kitérgettek úgy, hogy a bírált félnek illett önkritikát gyakorolni. A „rendetleneket”, „nagyzólokat”, eltávozásról későn visszatérőket azzal büntették, hogy bizonyos ideig nem hagyhatták el az iskola területét.¹⁴³ A „gyengébb elvtársnőket” beosztották a „fejlettebb elvtársnőkhöz”, akik segítettek nekik a tanulásban. A tanulók közül iskolabizalmi választottak és névsor szerint egymás után naposi szolgálatot láttak el.¹⁴⁴ Az iskolavezetőség rendszeresen ellenőrizte a hallgatók jegyzetfüzetét és értékelte a tisztaságot, amelynek az eredményét közzétették a falújságon.¹⁴⁵ Párttag, tagjelölt a tanulók között – életkoruknál, társadalmi státuszuknál fogva – nem fordult elő, ellenben minden iskolában megalakították a DISZ szervezetet.

Az iskola vizsgával zárult, a hallgatók – részben külsőből álló – vizsgabizottság előtt adtak számot a megszerzett elméleti és gyakorlati tudásukról. Az iskolákon bizonyítványt csak az a néhány fő nem kapott, akiknek az iskolavezetőség kifogásolta a tanuláshoz való hozzáállását és „erkölcsi magatartását”. Egyébként kettes bizonyítvánnyal még az analfabétákat is átengedték.¹⁴⁶

(*A női traktorosok fogadása a gépállomásokon*) Az FM ÁMG központ gondot fordított arra, hogy az iskoláról kikerülő, a gépállomásokra visszaérkező nőket megtartsák a gépállomásokon. Erre egyébként egy Népgazdasági Tanácsi határozat már 1951 nyarán kötelezte a gépállomásokat.¹⁴⁷ A gépállomások munkájának megjavításáról szóló 1953. február 5-i kormányhatározat hangsúlyozottan foglalkozott a női dolgozók szociális és munkavédelmi helyzetének javításával.¹⁴⁸ „Egyetlen egy női dolgozó sem hagyhatja el a gépállomást megfelelő indok nélkül” – szövelt a szigorú ukáz. „Ezen a téren mutatózó lazaságokért a legszigorúbb vizsgálatot kell lefolytatni és a mulasztók ellen a megfelelő büntető szankciókat kell folyamatba tenni. Nem szabad elriadni a legszigorúbb fegyelmi büntetésektől sem.” Az utasítás arra is kitért, hogy a gépállomási igazgatók kötelesek a női dolgozók számára a legjobb munkafeltételeket valamint a terv teljesítéséhez szükséges munkát biztosítani. Törekedjenek arra, hogy a nők a gépállomásokhoz közel dolgozzanak, hogy az üzemzavarokat, műszaki hibát gyorsabban jelenthessék és ezeket a hamar kikerkező segítség révén gyorsan kijavíthassák.¹⁴⁹ A megyeközpont-vezető az iskolákról a gépállomásokra újonnan kikerülő női traktorvezetők helyzetéről, tervteljesítéséről minden hónap 1-jén és 15-én jelentés volt köteles készíteni az AMG Főosztály részére.

A bentlakásos női traktoros iskolát végzett lányok megtartása érdekében a Földművelésügyi Minisztérium Állami Mezőgazdasági Gépállomási Főosztálya elrendelte, hogy a gépállomásra érkező női traktorosokat „amennyiben elegendő számban vannak, egy női brigádba kell szervezni”. Ott, ahol a nők alacsony létszámánál fogva külön női brigád nem alakítható, az iskoláról kikerülő lányokat a legjobb brigádokba, a legjobb traktorvezetők mellé kell beosztani. „A brigádvezető, körzeti agronómus, körzeti szerelő, azokat az erőgépeket, amelyekkel nők dolgoznak, gyakrabban látogassa, sokkal nagyobb segítséget biztosítson számukra.” A gépállomások igazgatói és politikai helyettesei „állandóan foglalkozzanak egyénileg is a női dolgozókkal, hallgassák meg panaszait, intézkedjenek a nehézségeik elhárításában és adjanak meg minden segítséget a politikai és szakmai tudásuk kibővítésére”.

Hiába tiltották a gépállomásokon, hogy a férfiakat és a nőket közös munkásszálláson helyezték el, ennek ellenére a nőknek és a gyermeces anyáknak sokszor nem tudtak külön hálóhelyiséget biztosítani. Több gépállomási brigádszálláson egy szobában aludtak a férfiak és a nők, de előfordult ez az együttélési mód a lakóbódékban is. Emiatt a szülők fiatal leánygyermeküket nem engedték a gépállomásokon és állami gazdaságokban traktorosként, munkagépkezelőként dolgozni.¹⁵⁰ Különösen a nyári cséplés idején fordult elő, hogy a lányok a fiúkkal együtt „a gép mellett szalmán, ponyvával takarózva” aludtak és ezért a szülők követelték, hogy hagyják el a gépállomást. Nemcsak a brigádszállásokon, de még a központi munkásszállásokon is sokszor hiányzott a lepedő, kevés volt a mosdótál, a dolgozók egyetlen pohárból ittak. Állandó panaszra adott okot a nők hiányos munkaruha-ellátása, pedig több ízben is felhívták a gépállomási igazgatók figyelmét, hogy a nőknek elsősorban és mindenekfelett biztosítsák a munkaruhát.¹⁵¹

A traktorista nők aránya 1952 nyaratól állandóan csökkent, az iskola elvégzése után legtöbbjüket nem ültették traktorra, hanem sepregetéssel, írnokoskodással vagy adminisztratív feladattal bízták meg őket.¹⁵² Hiába érkezett a megyeközpontok vezetői felé szigorú utasítás arra vonatkozóan, hogy a gépállomásokon dolgozó traktorista nőket meg kell tartani eredeti beosztásukban, a gépkezelői női létszám csökkenését ezzel nem tudták megállítani.¹⁵³ Gyakorlatlanságukra hivatkozva legtöbbször konyhára, vagy a gépjavitók mellé géptörölgetőnek osztották be őket.¹⁵⁴ Egy részüket „kiemelték”, megyeközponti instruktorok, oktatási előadók, politikai munkatársak, gépállomási igazgatók, raktárosok stb. lettek.¹⁵⁵ Másokat a szülők a traktoros iskola elvégzése után nem engedték

a gépállomásra, megint mások néhány napi munka után sírva mondtak fel, mert „nem ilyen nehéznek gondolták a traktoros munkát”.¹⁵⁶

A gépállomás vezetői lebecsülték, magukra hagyták a női traktorosokat, nem biztosítottak számukra kifogástalan erőgépeket, nem állítottak melléjük olyan brigádvezetőket, akik műszaki hiba esetén azonnal segítségükre siettek volna.¹⁵⁷ A Nagykállói Gépállomás igazgatója kijelentette, hogy ne is küldjenek oda nőket, ő nem bajlódik velük. „Ez gépállomás és nem óvoda.” A Keszthelyi Gépállomáson az igazgató meg is ütötte az egyik lányt.¹⁵⁸

A traktoros férfiak egy része nem vállalta, hogy nő legyen a váltótársa.¹⁵⁹ Sokuk véleményét juttatta kifejezésre az a traktoros, aki szerint a nők csak tankolásra, zsírozásra, géptisztításra alkalmasak, gépi munkára, traktorvezetésre nem.¹⁶⁰ A Királyhegyesi Gépállomáson a női traktorosokat nem engedték a cséplőgép közelébe, helyette a szalmafelvonók faalkatrészeit cserélgették.¹⁶¹ Kapuváron a 9 női dolgozóból csak 3 ült traktoron, a többi órabérét sepregetett, de „hivatalosan” mindegyiket traktorosként tartották nyilván. Lukácsházán három traktoros nő meszelt, ahelyett hogy traktoron ült volna. A legüzembiztosabb, legjobban felszerelt gépeket a szigorú utasítások ellenére sem a nők kapták, hallgatólagosan ugyanis az igazgatók meg voltak arról győződve, hogy a kifogástalan gépekkel sem tudnak teljesíteni.¹⁶² Képzetlenségük folytán a legegyszerűbb műszaki hibát sem tudták megelőzni, még kevésbé kijavítani, emiatt kevés lett a keresetük is. A műszakilag képzetlen nők a férfi traktorosok élcelődésének állandó céltáblájává váltak. A hajdúböszörményi gépállomáson reszelőzsírért küldték a lányokat, majd kinevették őket. A lányok által leadott hibás zsírzókat kijavítás nélkül azzal adták nekik vissza, hogy jók azok, csak tudni kell vele bánni.¹⁶³

A női munkásokkal való nem megfelelő foglalkozás, munkájuk lebecsülése időnként adminisztratív retorziókat vont maga után. A karcagi gépállomáson pl. fegyelmi úton elbocsátottak két férfit, mert durván bántak a traktoros nőkkel és fitymálták munkájukat.¹⁶⁴ Ezzel azonban azokon a gondokon, amelyekkel a női traktorosok nap mint nap szembekeverültek, nemigen lehetett segíteni: a műszaki-technikai ismeretek és gyakorlat teljes hiányát a két-háromhónapos iskola nem tudta megszüntetni, a munka, amit hidegben, forróságban, esőben, fagyban, rázós, fülke nélküli kényelmetlen traktorokon kellett éjjelnappal végezni, nem volt embernek, de leginkább nőnek való. Sok női traktoros néhány hónapos traktorvezetés után gyomor- és gerincfájdalmakra panaszkodott, aminek az oka az orvosok véleménye szerint az állandó rázkódás, vibrálás, a rendszertelen (legtöbbször hideg) étkezés és a gyakori meghűlés.¹⁶⁵ Sok traktoros (férfi és nő egyaránt) szedett össze fiatal korban a vaskerekes traktorokon életre szóló betegségeket, mindenekelőtt gyomorsüllyedést és reumatikus panaszokat.¹⁶⁶

Szerencsésnek nevezhették magukat azok a traktorosok, akik a lakott területektől távol dolgozva, komfortosnak egyáltalán nem nevezhető lakóbódében hajthatták álomra fejüket.¹⁶⁷ A termelőszövetkezetekhez egész időnyre kihelyezett traktoros brigádok szállásáról a közös gazdaságnak kellett (volna) gondoskodni. 1953 nyarán a kb. 1800 brigádszállás közül 1500 a minimális követelményeknek sem felelt meg.¹⁶⁸ A MEDOSZ 1953 őszén készített szokatlanul őszinte és kritikus jelenésében olvashatjuk, hogy a jászkíséri gépállomás egyik brigádszállásán nem minden traktorosnak volt saját fekhelye, a váltott műszakban dolgozók abban az ágyban aludtak, amit éppen üresen találtak. A gépállomás másik brigádszállásán egyetlen ágy sem volt, a dolgozók a földre terített szalmán aludtak. A lakóbódék, brigádszállások összes lakója egyetlen pohárból ivott, ugyanabban a lavórban, sokszor ugyanabban a vízben mosakodott. Előfordult hogy a dolgozók tisztálkodási lehetőség hiányában csak a hét végén tudtak megmosdani, amikor családjukhoz hazatér-

tek.¹⁶⁹ Ha sem lakókocsi, sem brigádszállás nem volt, akkor vagy a tanyasi tyúkolban, vagy a szalmakazalban hajtotta álomra a fejét a traktoros, akit rendszerint még virradat előtt hol a tyúktető, hol a szemerkélő eső keltett fel. Még ennél is rosszabb volt azonban a II. világháború előtti summásokhoz hasonló idénymunkások (aratók, cséplőmunkások, rizsbetakarítók stb.) helyzete, akiknek az elhelyezése mindvégig megoldatlan maradt. Újjáéledtek a két háború közötti „hagyományok”, a szezonmunkásokat nem egy esetben koedukáltan, istállóban, disznóetetőben, sátorban helyezték el.¹⁷⁰

A földéken dolgozó traktorosok meleg, főtt ételhez egyáltalán nem jutottak, „hétszámra alacsony tápértékű, hideg ételekkel táplálkoznak, ami egészségükre is káros”.¹⁷¹ A traktorosok kint a határban nagyon ritkán főztek, legfeljebb a szalonnát sütötték meg szabad tűzön.¹⁷² Számos gépállomás központi épületeiben még 1953 őszén sem volt folyóvíz, hiába építették meg a fürdőt, a vízöblítéses WC-t, állították be a kádat, szerelték fel a zuhanyzót, vezetékvesztés hiányában kénytelenek voltak a szociális létesítményeket zárva tartani, és a dolgozók a megépült fürdőszoba mellett is lavórban mosakodtak. Sok gépállomáson az emberi fogyasztásra alkalmatlannak nyilvánított kút vizét itták, ebből főztek, vagy ahol egyáltalán nem volt kút, a vizet kilométerekről lajtos kocsikkal hozták, ami tűzvédelmi szempontból is aggályos volt.¹⁷³

A pártközpont és a minisztérium határozatait nem sikerült teljesíteni, a nők arányszáma a gépállomás fizikai dolgozói körében meg sem közelítette az előírt 50%-ot. Egy 1952. december 19-i kimutatás szerint a női dolgozók aránya Hajdú megyében volt a legmagasabb (23,8%), ezt Szolnok (17,8%), majd Veszprém (16,9%) és Győr-Sopron megye (16,3%) követte. A sort Békés (9,9%) illetve Borsod megye (7,8%) zárta.¹⁷⁴ A női munkaerő nagy részét azonban a gépállomásokon nem traktorosként vagy munkagépkezelőként alkalmazták. Győr-Sopron megye 18 gépállomásának 1315 dolgozója közül 214 fő volt nő, de ezeknek mintegy a fele adminisztratív munkakört töltött be, a traktorosként, munkagépkezelőként foglalkoztatott nők aránya 8% körül mozgott. Az országos helyzet még ennél is rosszabb volt, a gépállomásokon dolgozó női traktorosok aránya 1952-ben 6,3, 1953-ban 6,1% volt.¹⁷⁵

1951. december 31-én 773 női traktoros dolgozott a gépállomásokon.¹⁷⁶ 1952-ben 4800 traktoros nő beszerzését és kiképzését tervezték, ezzel szemben több turnusban összesen csak 1390 női erógépvezetőt küldtek az iskolákra, akik közül 772 fő részben már az iskolán, részben a gépállomásra való visszatérés után elhagyta a pályát, így egy 1953. január 6-i kimutatás szerint 863 traktoros és 528 munkagépkezelő nő (összesen 1391 fő) dolgozott gépkezelőként az ország gépállomásain. Ha ehhez hozzáadjuk azt a 456 főt, aki az akkor folyó és 1953 januárjában záruló traktoros iskolán tanult, kerekén 1800 nővel lehetett számolni. Az 50%-os arányszám elérése érdekében további több mint hétezer (!) nőt kellett volna traktorosnak beszervezni és kiképezni.¹⁷⁷ Ráadásul ennek a létszámnak a 70%-át a tsz-tagok közül kellett volna toborozni.¹⁷⁸ Annak ellenére, hogy 1952-ben csak mintegy 600 fővel nőtt a traktoros nők száma, 1953-ra – az előírt arányszám biztosítására – mégis betervezték 7204 újabb női munkaerőnek a beszerzését.¹⁷⁹ Ennyi nőt a gépállomásokon már csak úgy tudtak volna felelős traktorvezetői állásba elhelyezni, ha a gyengébb felkészültségű férfi traktorosokat elküldik a gépállomásokról. A tervek készítői ezzel a lehetőséggel is számoltak. A valóságtól teljesen elrugaszkodott irreális célkitűzést a szokott módon, kötelező utasítással, az országos keretszám meggyére, a megyei kvóták gépállomásokra és tszcs-kre való lebontásával akarták teljesíteni.¹⁸⁰

Bilka Pál a Szabad Nép 1953. január 12-i számában azon kesergett, hogy nálunk „nincsenek Pása Angelinák” (az ismert sztahanovista szovjet traktoros nő két évtizeden keresztül hűségese volt a traktorhoz), a sztárolt magyar női traktorosok egy részét – jobb

esetben – „kiemelték”, mások otthagyták a gépállomást. Sőt, egy idő után az új jelentkezőket is azzal biztatták, hogy hamarosan irodára kerülnek, nem kell sokáig a gépen dolgozniuk.

Az 1953. júliusi kormányprogram után a nők kampányszerű beszerzésének vége szakadt. 1953 folyamán mintegy 300 női traktoros hagyta ott a gépállomásokat, így számuk az év eleji 980-ról év végére 671 főre csökkent.¹⁸¹ Nagy Imre kormányra kerülése után a beruházások egy részének leállítása és a források átcsoportosítása, valamint az 1954. évi racionalizálási intézkedések miatt a munkát keresők helyzete romlott. Ez is szerepet játszott abban, hogy a kormány 1954 szeptemberében hatályon kívül helyezett minden olyan kormányhatározatot és minisztériumi utasítást, amely a termelésben részt vevő nők számára és arányára vonatkozott.¹⁸²

Az 1950-es évek második felében és az 1960-as évek elején – ha nem is nagy számban – még dolgoztak női traktorosok, kombájnvezetők (sokszor férjük váltótársaként) az állami gazdaságokban, gépállomásokon és 1956 után a termelőszövetkezetekben is. Jó néhány asszony a tsz-ek önálló gépesítésének elindulása után tanult meg traktort vezetni.¹⁸³ A nők akkor szálltak le végleg a mezőgazdasági gépek nyergéből, amikor azok már számukra is könnyen kezelhetők, megbízhatók, kényelmesek lettek. A nagy teljesítményű, sok száz lóerős, hidraulikus kormányzású, légkondicionált fülkével ellátott modern erőgépekből ugyanis a mezőgazdasági munkák elvégzéséhez egyre kevesebbre volt szükség. A nőkre a nemzetgazdaság más területein várt fontos feladat.

JEGYZETEK

- 1 Az 1950-es évek gazdaságáról lásd: Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956. ÁBTL-Rubicon, Budapest, 2011. (Különösen a 167–197. oldalak.) Germuska Pál: Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok. 1956-os Intézet Budapest, 2004. Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története I. 1945–1968. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. Germuska Pál: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés 1950–1975. Századok, 2012. 1. szám 47–78. old. Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, Aula Kiadó, 2006.
- 2 Az I. ötéves tervről szóló törvény tételesen is szólt arról, hogy „emelni kell a népgazdaság minden ágában a női munkaerő számát és arányát s biztosítani kell számukra a férfiakkal egyenlő munka- és bérfeltételeket”. (1949. évi XXV. törvény a Magyar Népköztársaság első ötéves népgazdasági tervéről, az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakra. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények és Törvényerejű rendeletek 1949. Budapest, 1950. 83–91. old. Az I. ötéves tervről szóló törvény 480 000 új munkaerő bevonását írta elő, amit 1951-ben a terv menet közbeni felemelése során 650 000-re növelték. Az I. ötéves terv módosításáról szóló 1951. évi II. törvény szerint az új munkaerőt elsősorban „a mezőgazdaság gépesítése révén felszabaduló dolgozók, az ifjúság és a nők soraiból” kell biztosítani.
- 3 Gyáni Gábor: Női munka és család Magyarországon. (1900–1930). Történelmi Szemle, 1987/88. 3. sz. 366–378. old.
- 4 Belényi Gyula: Változások az ipari munkaerőpiaccon 1948–1956. Történelmi Szemle, 1985. 1. sz. 175. old. Lásd még: Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. KSH, Budapest 1996. 86–87. old.
- 5 A nők II. világháború utáni tömeges munkába állítására nézve lásd: A nők helyzete régen és most. Budapest, KSH 1960. Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerkesztette: Palasik Mária, Sipos Balázs. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest 2005. A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Napvilág Kiadó, Budapest 2007. Schadt Mária: „Feltörekvő dolgozó nők”. Nők az ötvenes években. Pécs, Pannónia Könyvek, 2003. A nők és a férfiak története Magyarországon a hosszú 20. században. Írta és összeállította Pető Andrea. Szociális és Munkaügyi Minisztérium. Budapest, 2008.
- 6 Ladányi Andor: Mennyiségi fejlődés és strukturális változások: a felsőoktatás útja a felszabadulás után. Tankönyvkiadó – Oktatáskutató Intézet, Budapest 1989. 20. old.
- 7 1946. évi XXII. törvény a nőknek az egyetemekre és főiskolákra való felvétele tárgyában.
- 8 A nőket csak azoknak a foglalkozásoknak a gyakorlásából zárták ki, amelyek számukra alkati vagy egészségvédelmi szempontból különös veszéllyel jártak, illetve túlságosan nagy fizikai megterhelést jelentettek volna. (Lásd: az 1948: XLIII. tc. a nőkre nézve a közszolgálat körében és más életpályákon fennálló hátrányos helyzet megszüntetéséről. Magyar Közlöny–Rendeletek Tára, 264. sz. 1948. november 30.)
- 9 1949. évi XXV. törvény a Magyar Népköztársaság első ötéves népgazdasági tervéről, az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakra. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények és Törvényerejű rendeletek 1949. Budapest, 1950. 83–91. old.
- 10 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M-KS 276. f. 66. cs. 36. óe. A Szakszervezetek Országos Tanácsának tájékoztatója a munkás és alkalmazott családok létfenntartási költségeiről, 1956. július 29.
- 11 Csak lassan bővült a bölcsődébe, óvodába, iskolai napközi otthonokban elhelyezhető gyerekek száma, a háztartási munkák gépesítése pedig gyakorlatilag még el sem kezdődött. A boltok nyitva tartása nem igazodott a dolgozó nők munkájához. A magyar élelmiszeripar készleteket ebben az időben még nem gyártott. A húskonzerv (ha egyáltalán lehetett kapni) nagyon drága volt és a konzervgyárak 1954-ig csak nagy kiszerezésű, meglehetősen borsos árú nyers zöldség- és főzelékkonzerveket készítettek, amit fogyasztás előtt ráadásul még meg kellett főzni. Egyes nagyvállalatoknál megszervezték a bevitt ruha kimosását, másutt az üzemi konyháról kész vacsorát lehetett hazavinni. Ez azonban egy 4-5 tagú családnak már túlságosan sokba került, ezért a háziasszonyok inkább maguk főztek. Nem könnyítette meg a gyereknevelés gondját az sem, hogy Magyarországon lényegében ismeretlen volt a részmunka és a bedolgozás.
- 12 MOL M-KS 276. f. 52. cs. 14. óe. Az MDP KV 1950. október 27-i ülésének jegyzőkönyve.
- 13 A párt- és állami fórumokon formálódó elképzelést lásd részletesen Palasik Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In.: Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerkesztette: Palasik Mária, Sipos Balázs. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest 2005. 78–100. old.

- 14 A magyar gazdaságban foglalkoztatott női munkaerő aránya 1951 végére ugyan nem érte el, de 1953-ra megközelítette a határozatban szereplő elvárásokat. Az iparban dolgozó nők aránya az 1938. évi 24%-ról 1953-ra 30%-ra, az építőiparban pedig 2,2%-ról 12,4%-ra nőtt. (Lásd: Rédei Jenő: Ipari munkásságunk tízéves fejlődése a számok tükrében. Közgazdasági Szemle, 1955. 2. sz. 128. old.)
- 15 A határozat szerint 1951-ben a gyáriparban az új munkaerő 50%-át, a magas- és mélyépítőiparban 47%-át, a közlekedésben, a kereskedelemben és közétkeztetésben 80%-át, az állami mezőgazdasági üzemekben 40%-át, a közigazgatásban ugyancsak 40%-át nők felvételével kell biztosítani. (Lásd: 1011/1951. (V. 19.) sz. minisztertanácsi határozat a termelésben résztvevő nők számának emeléséről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. I. Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek 1951. Budapest, 1952. 388. old.)
- 16 1011/1951. (V. 19.) számú minisztertanácsi határozat a termelésben résztvevő nők számának emeléséről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. I. Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek 1951. Budapest 1952. 388. old.
- 17 A Népgazdasági Tanács 234/1951. sz. határozata. Népgazdasági Tanácsi Határozatok Tára, 1951. június 22. 264–267. old.
- 18 1011/1951. (V. 19.) számú minisztertanácsi határozat a termelésben résztvevő nők számának emeléséről. Minisztertanácsi határozatok, Budapest 1952. 388. old. A határozatot ismerteti a Szabad Nép 1951. május 20-i száma is.
- 19 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 77. öe.
- 20 Varga Zsuzsanna: Az agrárium 1945-től napjainkig. In.: Agrárvilág Magyarországon 1848–2002. Szerk.: Estók János. Argumentum Kiadó – Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2003. 261–339. old.
- 21 MOL XIX-K-1-ah 1. doboz. 1951. június 1-jei feljegyzés Rákosi Mátyás részére az állami gazdaságok munkaerőhelyzetéről.
- 22 Gyenge Károly az ÁMG Politikai Osztályának vezetője elsősorban a krónikus munkaerőhiánnyal magyarázta, hogy 1951. szeptember 20-ig a géppállomások az őszi munkaterv időarányos részének csak 34,2%-át teljesítették. (MOL M-KS 276. f. 93. cs. 294. öe. Az ÁMG Politikai Osztályának 1951. szeptember 25-i jelentése az őszi munkák menetéről és a géppállomások előtt álló soron lévő feladatokról.)
- 23 A nehézipar, a bányászat és az építőipar számára pótlólagos munkaerőt a mezőgazdaságból „felszabaduló” falusiak, a nők és az ifjúság körében lehetett toborozni. (650/33/1950. N. T. határozat a munkaerő toborzás szervezéséről, Népgazdasági Tanácsi Határozatok Tára, 33. sz. 1950. december 14. 458–462. old.)
- 24 A női traktorosokra nézve lásd: Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a géppállomáson és a propagandában. Korall, 2003. szeptember 13. 65–86. old. Schadt Mária: Lányok a gépparipán. In.: Száz rejtély a magyar kommunizmus történetéből. Főszerkesztő: Halmos Ferenc. Gesta Könyvkiadó Kft., Budapest 2004. 72–73. old.
- 25 Gép- és Traktorállomás, 1949. december.
- 26 A Szovjetunióban a II. világháború alatt 1875 ezer embert (köztük több mint 1 millió nőt és több százezer 20 év alatti fiataalt) tanítottak meg rövid tanfolyamokon erőgépvezetésre. A gépesített alakulatok (harckocsizók, tehergépkocsi-vezetők) gépkezelőinek a zömét a géppállomási traktorosokból töltötték fel. A nők inkább a kisebb univerzális traktorokon, a fiatal férfiak a nagyobb kerek és láncfalpas traktorokon dolgoztak. (A Szovjetunió gép- és traktorállomásainak tapasztalatai. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest 1951. 103. old.)
- 27 Gép- és Traktorállomás, 1950. szeptember. Az első géppállomások megalakításánál néhány esetben magas arányban találunk nőket a traktorosok között, Vésztőn pl. 1949 tavaszán a géppállomási traktorosok 30%-a lány és asszony volt. Ennek az okát ma még nem ismerjük, tény viszont, hogy rövid idővel később innen is elkoptak a női traktorosok. (MOL XIX-K-1-x 8. doboz. Vésztő Géppállomás 1949. március 7-i jelentése február hónapról a központnak.)
- 28 MOL XIX-K-1-x 11. doboz. Az ÁMG Központ 1950. február 6-i levele Hódmezővásárhelyi Alközpontnak.
- 29 MOL XIX-K-1-c 30. doboz. Az FM Kollégium 1951. augusztus 14-i ülése.
- 30 MOL XIX-K-1-x 166. doboz.
- 31 Szabad Nép, 1950. december 31.
- 32 Nagyhalásziiban pl., ahol a helyi kendergyár minden dolgozni akaró nőt felvett, nem mentek a géppállomásra a nők. (MOL XIX-K-1-x 47. doboz. A Szabolcs-Szatmár megyei géppállomások igazgatóinak 1950. december 2-i értekezlete.)
- 33 MOL XIX-K-1-x 35. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztályának 1951. július 26-i körlevele a megyeközpont vezetőik felé
- 34 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 77. öe. Az MDP Politikai Bizottságának 1951. június 14-i ülése.
- 35 Az 1951. évi határozatok meghozatala előtt az MDP PB 1950-ben két alkalommal is foglalkozott a géppállomások munkájával, nők tömeges bevonásáról azonban ezeken az üléseken egyszer sem esett szó. Ez is azt erősíti meg, hogy 1951-ben központilag generált kampány kezdődött. (Lásd MOL M-KS 276. f. 53. cs. 43. és 53. öe. Az MDP Politikai Bizottságának 1950. január 12-i és május 25-i ülése.)
- 36 Kampányról akkor beszélünk, ha az apparátus valamilyen célt a napi rutinmegoldások helyett a szokásosnál intenzívebb beavatkozásokkal és

- szigorúbb szankciók alkalmazásával igyekszik elérni. Kampány esetén az apparátus „ráfekszik” egy-egy feladatra, amelyet úgyszólván minden eszközzel, jelentős többletköltséget és számos konfliktust is vállalva, esetleg új, szokatlan szervezeti és intézményi megoldásokat alkalmazva igyekszik (legalábbis formálisan) megoldani. A kampányoknak az a jól ismert sajátossága, hogy ha az újabb ösztönzők és kényszerek már nem elég hatásosak, maguktól is kifulladás, ebben az esetben is gyorsan bekövetkezett. (Lásd: Fazekas Károly – Köllő János: Munkaerőpiac tőkepiac nélkül. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1990. 89–91. old.)
- 37 Termelőszövetkezet, 1951. április 25.
- 38 A cséplőcsapat a gépállomási traktoros irányításával dolgozott, tagjai az elcsépelte gabona 5,5–6%-át kapták. Szállításukról, munkaruhájukról és „a lehetőséghez képest” szállásukról a gépállomás gondoskodott. A munkaviszony a cséplés befejezésével automatikusan megszűnt. (MOL XIX-K-1-x 209. doboz. 1955. évi cséplési szerződés.)
- 39 MOL XIX-K-1-x 30. doboz. Horváth István ÁMG főosztályvezető-helyettes 1951. július 26-i levele a megyeközpontok vezetőinek.
- 40 MOL XIX-K-1-x 35. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztályának 1951. július 26-i körlevele a megyeközpont vezetők felé
- 41 MOL XIX-K-1-ai 1. doboz. Az FM 00016/1951. sz. rendelete
- 42 MOL-M 276. f. 93/344. öe. 1951. május 31-i jelentés a PB számára a gépállomásra vonatkozó parthatározatok végrehajtásáról
- 43 MOL-M 276. f. 53. cs. 77. öe. A PB 1951. június 14-i ülésének jegyzőkönyve
- 44 Szabad Nép, 1951. június 10. Lásd még: Termelőszövetkezet, 1951. június 25.
- 45 Szabad Nép, 1951. június 10.
- 46 Gépállomás, 1953. május 10. 5. sz.
- 47 Szabad Nép, 1951. június 17.
- 48 Szabad Nép, 1952. január 27.
- 49 Az országos ismertségre szert tevő Sipos Jolán lánctalpas traktora után először két db ötös ekét akasztott, ekkor 200%-os teljesítményt ért el. Később a fordulókhoz előre kikészítette az üzemanyagot, menet közben tankolt és 1950. március 22-én 452%-ot teljesített. Ezen a napon a keresete meghaladta a traktorosok heti átlagfizetését. A hónap végén az országban elsőnek szántott három db négyes ekével, ekkor egy műszakban 1080%-ot produkált. Április közepén már négy eke összekapcsolásával kísérletezett. (Honvári János: A gépállomások története 1947–1964. A gépállomások és a magyar mezőgazdaság gépesítésének története 1947–1964. Távtan, Budapest, 2003. 352. old.)
- 50 MOL XIX-K-1-c 24. doboz. FM Kollégium 1950. április 1-jei ülése.
- 51 Szabad Nép, 1950. március 29. és MOL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltárak Győri Levéltára, MDP iratok, 41. f. 2. fcs. 33. öe.
- 52 Sinka Erzsébetet 24 évesen nevezték ki a Detki Gépállomás élére. (Szabad Nép, 1951. október 12.) Ari Júliát, a Túrkevei Gépállomás női brigádfővezetőjét 1951 tavaszán a Magyar Népköztársaság Érdemérem bronz fokozatával tüntették ki, majd kellő tapasztalatok nélkül átvette a Tiszaroffi Gépállomás igazgatását. (Termelőszövetkezet, 1951. április 25., Szabad Nép, 1953. január 12.)
- 53 Gép- és Traktorállomás, 1950. június.
- 54 Viszonylag magas, 8,5% volt a gépállomásvezető-képző iskolákon a nők aránya. Ennek azonban az volt az oka, hogy a politikai munkatársak és gépállomási politikai helyettesek között viszonylag sok nő volt, és ezeket a kádereket időnként a gépállomás vezetőkkel közös iskolán képezték. (MOL-M 276. f. 93/407. öe. Az FM ÁMG Főosztály 1952. január 19-i jelentése az 1951. évi munkáról.)
- 55 Fegyverneken 1951 nyarán 26 nő dolgozott a gépállomáson, de ebből csak egy ült traktoron, a többi különféle egyéb munkát végzett. A gépállomáson sem női W. C., sem női mosdó nem volt. (MOL XIX-K-1-x 30. doboz. Horváth István ÁMG főosztályvezető-helyettes 1951. július 23-i levele a Szolnok megyei központ vezetőjének.)
- 56 MOL XIX-K-1-x 35. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztályának 1951. június 28-i körlevele a Szolnok, a Fejér és a Szabolcs megyei központok vezetőinek. A Fegyverneki Gépállomás vezetője, Tóth Károly „nem nagyon lelkesedett a minta női gépállomásért”. Így lehettek ezzel a többiek is. (MOL XIX-K-1-x 30. doboz. A Szolnok megyei központ 1951. július 26-i levele az ÁMG-nek.)
- 57 MOL XIX-K-1-x 30. doboz. Az ÁMG Szolnok megyei központja a Fegyverneki Gépállomás női minta gépállomásá történő átszervezéséről, 1951. július 12.
- 58 Az 1950-es években az erőszakkal megteremtett új intézmények nem hozták azt az eredményt, amit a vezetés elvárt. Az első tszcs-k zömmel olyan rosszul gazdálkodtak, hogy nem vonzózták, de egyenesen taszították a kívülálló egyéni gazdákat. Hasonló volt a helyzet az állami gazdaságokkal és gépállomásokkal is. Ezért döntöttek úgy, hogy mesterséges úton olyan „kirakat” csoportokat, gépállomásokat, hoznak létre, amelyeket a Patyomkin-falvak példája alapján „mintaképpé” fejlesztenek. (Lásd pl.: MOL-M 276. f. 55/45. öe. A Mezőgazdasági és szövetkezetpolitikai Osztály jelentése a gépállomások munkájáról a Szervező Bizottság 1948. december 31-i ülésére.)
- 59 Termelőszövetkezet, 1952. február 10.
- 60 MOL XIX-K-1-x 122. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztály 1953. január 6-i feljegyzése.
- 61 Szabad Nép, 1952. január 9.
- 62 Nógrád megyében Majlágárdonyban (ma Nógrádgárdony) egy volt kastélyépületben, Zala megyében Paccsán, Tolna megyében Fácánkerten,

- Szolnok megyében Türkevén, Csongrád megyében Jánoshalmán és Nagykörösön, Veszprém megyében a Bakony szívében, Zirc közelében, Tündérmajorban nyitlak meg 1952 januárjában a női traktoros iskolák. Az iskolákat mindenütt január 6-án kellett volna indítani, de sok helyen a hallgatók késése miatt a tanítás néhány nap csúszással kezdődött. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Az FM ÁMG Főosztály munkaügyi osztályának 1952. február 28-i körlevele a Megyei Tanács VB MGO gépállomási csoportok részére.)
- 63 Tasson pl. 1952. február 11-én, a tervezett indulás napján még senki, 12-én 27 fő, 13-án 10 fő, 14-én 7 fő, 15-én ismét 7 fő érkezett. Így az iskolát a tervezett induláshoz képest 4 nappal később tudták elindítani 80 fő helyett 51 hallgatóval. (MOL XIX-K-1-ah 3. doboz. 1952. március 1-jei jelentés Erdei Ferenc részére.)
- 64 A kastélyokat általában szociális, gyerekjóléti, oktatási stb. célokra hasznosították. Egy részüket az alakuló tszcs-knek juttatták, néhányat a SZOT használt üdülőnek. A Földművelésügyi Minisztérium 1952. január 3-án megállapodott a SZOT-tal négy üdülő női traktoros iskola céljára való átengedéséről. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz.)
- 65 Szabad Nép, 1952. január 16.
- 66 MOL XIX-K-1-c Földművelésügyi Minisztérium TÜK iratok, 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 1-jei és február 8-i ülése.
- 67 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. FM tervezet, dátum nélkül.
- 68 MOL XIX-K-1-x 86. doboz. 1952. május 14-i és június 14-i körlevél.
- 69 Hasonló volt a helyzet a többi bentlakásos iskolán is, pl. a női rendőrtiszteket és tiszthelyetteseket képző iskolában nem volt tanulószoba, könyvtár és az oktatók szakmai és módszertani felkészültsége is nagyon alacsony színvonalon mozgott. (Kozáry Andrea: Toborzás a rendőrségen: a nők tiszti és tiszthelyettesi képzése. In.: Házasítás? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerkesztette: Palasik Mária, Sipos Balázs. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest 2005. 101–114. old.)
- 70 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A csokonyavisontai női traktoros iskola igazgatójának 1952. október 27-i jelentése
- 71 MOL XIX-K-1-x 84. doboz. A Fejér Megyei Tanács MGO gépállomási csoportjának 1952. december 9-i levele az FM Személyzeti Osztálya részére.
- 72 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A moszói (Baranya megye) női iskola igazgatójának 1952. november 2-i jelentése.
- 73 MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 8-i ülése
- 74 Az áramot egy motoros aggregát termelte, ez működtette a vízszivattyút is.
- 75 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Horváth Dezső iskolavezető 1952. január 24-i levele az ÁMG Főosztály Oktatási Csoportjának
- 76 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A majlátgárdonyi női traktoros iskola 1952. március 13-i zárójelentése
- 77 MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 8-i ülése
- 78 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Majlátgárdonyi női traktoros iskola 1952. március 13-i zárójelentése.
- 79 Az iskolákat a gépállomások létszámkeretében tartozó függetlenített igazgató irányította, rajta kívül még egy szakoktatót alkalmaztak állandóan. A többi oktatót megbízással alkalmazták. (MOL XIX-K-1-c 33. doboz. Az FM Kollégium 1952. június 13-i ülése.)
- 80 Ez történt pl. Csongrád és Tolna megyében. (MOL XIX-K-1-x 83. doboz. 1952. július 11-i és július 18-i feljegyzés.)
- 81 MOL XIX-K-1-c 34. doboz. Az FM Kollégium 1952. december 19-i ülése
- 82 Uo.
- 83 A Nyíregyházi Dózsa tsz elnöke azzal fenyegette meg a traktoros iskolára jelentkező tagokat, hogy megvonja tőlük a természetbeni juttatást, ha elmennek a tanfolyamra. (Szabad Nép, 1952. február 10.)
- 84 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. A Hajdú-Bihar Megyei MGO gépállomási csoportjának 1952. március 31-i jelentése az FM ÁMG Főosztálynak
- 85 A gépállomási erőgépek 98%-a 1954-ig ebbe a kategóriába tartozott.
- 86 Ne feledjük, hogy a Hofherr traktoroknak nem hogy légkondicionálója, de még fülkéje sem volt. Télen a traktoros keze odafagyott, nyáron odasült a vaskormányhoz. Az izzóküpos traktort egy nehéz és balesetveszélyes lendkerék megforgatásával lehetett beindítani, de előtte benzint vagy petróleumlámpával a traktor ún. izzókúpját kb. 400 fokra kellett hevíteni. Az izzító lámpák gyakran okoztak súlyos, sőt halálos baleseteket.
- 87 „A női munkaerő szervezésénél egyik legnagyobb nehézségünk a szülők elmaradottsága” – írta a Gép- és Traktorállomás 1952. szeptember 20-i, 8. száma.
- 88 Gépállomás, 1952. november 10. 10. sz. A beszerzésre vonatkozó számszerű előírásokat a gépállomások vezetői nem tudták teljesíteni, ezért minden női jelentkező traktoros iskolára irányítottak. Ennek következtében időnként valóban felvettek erkölcsileg züllött nőket is, akik aztán a többieket is elriasztották az állomásokról. Az iratok között találunk jelentéseket kocsmező, káromkodó, a brigádszálláson férfiakat fogadó traktoros lányokról is. B. J.-t pl. azért zárták ki a kenderesi iskoláról, mert – annak ellenére, hogy hatszor mosták meg a fejét – nem „javult meg”, elhanyagolta a tanulást, fiúzott és amikor emiatt szobafogságra ítélték, kiszökött a faluba, ahol „az egész iskola erkölcsét rombolta”, ti. kuláckiúval ivott a kocsmában, azután pedig csokolózott is. (MOL XIX-K-1-x 83. doboz. A kisújszállási női

- traktoros iskola vezetőjének, Tóth Margitnak az 1952. szeptember 26-i levele B. J. iskoláról való kizárása ügyében.) A „közbotrányba ütköző erkölcstelen viselkedést folytató” lányokat rövid úton kirúgták a traktoros, szerelő stb. iskolák és a gépállomások állományából. (Lásd pl. MOL XIX-K-1-x 3. és 8. doboz.)
- 89 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. Tóth Ilona tanulmányi felügyelő 1952. november 7-i jelentése a kisújszállási női iskola vizsgájáról
- 90 MOL XIX-K-1-x 12. doboz. Központ 1949. november 14-i levele a székesfehérvári alközpontnak.
- 91 E. M.-et az egyik megyeközpontból azért helyezték ki gépállomási írnoknak, mert az a vád érte, hogy viszonya van a megyeközpont vezetőjével. Hiába igazolta a fiatal lány orvossal „erkölcsi ártatlanságát”, a döntést nem változtatták meg. (MOL XIX-K-1-x 28. doboz.) Akkor is a lányoknak kellett „saját kérésükre” odébb állni, ha a gépállomás vezetői erőszakoskodtak velük szemben. (MOL XIX-K-1-x 12. doboz.) Természetesen arra is találunk példákat, amikor a fiatal lányoknak imponált, hogy a főnök foglalkozik velük és szabályosan felajánlkoztak. (Lásd pl. MOL XIX-K-1-x 29/a és 30. doboz.)
- 92 A főkönyvelőnél ellen egyszerre indítottak fegyelmi és bűnvádi eljárást. (MOL XIX-K-1-x 220. doboz. Az MDP Enyingi Járási Bizottságának 1955. november 23-i levele az FM GÁFŐIG-nak.)
- 93 MOL XIX-K-1-x 12. doboz. Központ 1949. október 17-én a székesfehérvári alközpontnak.
- 94 MOL XIX-K-1-x 12. doboz. Központ 1949. október 22-én a székesfehérvári alközpontnak.
- 95 Az igazi ok, ami miatt a vizsgálatot elrendelték, az hamis jelentés, bércsalás, az éjszakai műszak megszervezésének elmulasztása, vagy közönséges sikkasztás stb. volt. (MOL XIX-K-1-x 35. doboz. A Békés megyei központ vezetőjének 1951. november 20-i levele valamennyi gépállomási dolgozónak.)
- 96 MOL XIX-K-1-x 84. doboz. A Nógrád megyei központ 1952. január 4-i jelentése az ÁMG központnak
- 97 O. M. a Baranya megyei női traktoros iskolát azért volt kénytelen otthagyni, mert az apja agyonveréssel fenyegette, ha nem megy haza. Az iskola politikai oktatója hiába próbálta a szülőt meggyőzni, az hajthatatlan maradt és továbbra is hangoztatta, hogy „inkább agyonüti, minthogy traktoristának engedje” a lányát. B. Magdolna azért volt kénytelen elhagyni az iskolát, mert édesanyja megbetegedett és nem volt, aki több kistestvérét gondozza. K. Mária „az iskoláról megszökött”. F. Anna és F. Ilona szintén elhagyta az iskolát. Először az volt a kifogásuk, hogy nehéz nekik a számtan, az iskola vezetősége megígérte, hogy segít nekik ebben. Később kiderült, hogy a céljuk eleve az volt, hogy az iskola elvégzése után ne üljenek traktorra, hanem irodába kerüljenek vagy brigádvezetők legyenek. Mikor kiderült, hogy ez nem lehet, az egyik nap ebédidő alatt összehajtották és elhagyták az iskolát. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A moszói (Baranya megye) női traktoros iskola igazgatójának 1952. november 2-i jelentése.)
- 98 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. A Heves megyei központ 1952. március 5-i levele az ÁMG központnak
- 99 Léránthné Végh Katalin: A Vas megyei gépállomások 25. éve II. rész. Vas Szemle, 1985. 1. sz. 46. old.
- 100 Csongrád megyéből azt jelentették, hogy a női tanfolyamokra beszervezett lányok csak arra hajlandóak, hogy a gépállomásokon dolgozzanak, de arra nem, hogy a központi női iskolára (Jánoshalmára vagy Nagykőrösre) elmenjenek. Ha erőltetnék az iskolára való menetelt, lehet, hogy még a gépállomást is otthagynák. (MOL XIX-K-1-x 84. doboz. A Csongrád Megyei Tanács MGO gépállomási csoportjának 1952. február 14-i levele az FM ÁMG-hoz.)
- 101 A női rendőrképző iskolákon nem csak sokszor sirtak, de öngyilkossággal is fenyegetőztek a hallgatók, amit két esetben ténylegesen el is követtek. (Lásd Kozáry Andrea: Torozás a rendőrségen: a nők tisztí és tiszthelyettesi képzése. In.: Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerkesztette: Palasik Mária, Sipos Balázs. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest 2005. 106. old.)
- 102 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. 1952. április 11-i jelentés
- 103 MOL-M 276. f. 93/295. öe. Őszi munkaverseny, 1951. október 27.
- 104 MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 8-i ülése
- 105 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 407. öe. Az MDP KV MGO 1952. december 8-i feljegyzése a gépállomások politikai osztályával kapcsolatban.
- 106 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. Tass, női iskola jelentése, 1952. április 24. Uo. Bonyhád, 1952. április 26.
- 107 MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 1-jei ülése
- 108 Gépállomás, 1952. június 4. sz.
- 109 A gépállomások „nem nézik meg rendesen azt a kádert, amelyet [sic!] iskolára küldenek...” A Hajdú megyéből küldött analfabétát azért vették fel, mert „szeretne tanulni” és bíztak benne, hogy el fogja végezni az iskolát. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Nyitó jelentés, 1952. április 11.) A vizsgák eredményeit összefoglaló jegyzőkönyvekből kiderül, hogy az analfabéták általában megkapták a traktorvezetői engedélyt, a vizsgájuk tehát (általában 2-esre) sikerült. A tanfolyamon azokat buktatták meg, akiknek „rossz volt a viszonyuk” a tanulóhoz, illetve akikkel szemben „erkölcsi”

- problémák jelentkeztek. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A MEDOSZ balassagyarmati megyebizottságának 1952. május 13-i jelentése.)
- 110 MOL XIX-K-1-x 84. doboz. Az FM Szakoktatási Főosztály Káderutánpótlási Osztályának 1952. március 7-i feljegyzése Borka Ekvárs részére
- 111 Más típusú iskolák esetében is általánosnak nevezhető, hogy a beiskolázásnál kizárólag a mennyiségi kvótákat igyekeztek teljesíteni, a hallgatókkal kapcsolatban megfogalmazott elvárásokat nem vették figyelembe. A női rendőrtiszti és tiszthelyettesi iskolákra küldtek epilepsziásokat, fél karra bénákat, félszeműeket, analfabétákat stb. (Lásd Kozáry Andrea: Toborzás a rendőrségen: a nők tiszt és tiszthelyettesi képzése. In.: Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerkesztette: Palasik Mária, Sipos Balázs. Tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest 2005. 107. old.)
- 112 MOL XIX-K-1-x 84. doboz. FM ÁMG Főosztály 1952. április 9-i levele a Baranya Megyei Tanács MGO gépállomási csoportjának.
- 113 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. FM Szakoktatási Főosztály Káderutánpótlási Osztályának 1952. március 7-i feljegyzése Borka Attila FM ÁMG főosztályvezető részére. Lásd uo., a Kétújfalui Gépállomás irodájában 1952. április 23-án felvett jegyzőkönyv, ill. a Baranya Megyei Tanács VB MGO gépállomási csoport 1952. április 24-i jelentése az FM Gépállomási Főosztály részére.
- 114 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A bonyhádi női traktoros iskola igazgatójának 1952. május 29-i jelentése. Nem tudjuk, hogy pontosan mi történt Nagykőrösön, de ott tényleg beavatkozott az ÁVH és „megszabadított” a női dolgozókat „a kulákság zaklatásától”. (MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 8-i ülése.)
- 115 MOL XIX-K-1-ah 10. doboz. FM Ellenőrzési Osztály 1952. január 28-i jelentése a káderek kiválasztásával, beiskolázásával, oktatásával, elosztásával és nyilvántartásával kapcsolatban lefolytatott vizsgálatról.
- 116 Az ÁMG központ először nem engedélyezte a görög nők beszerzését, de csak azért, mert úgy tájékoztatták, hogy a külföldi honosok nem tudnak magyarul. De amikor kiderült, hogy a görögök mégis tudnak egy kicsit magyarul és van közöttük egy tolmács is, már nem látták akadályát beszerzésüknek. (MOL XIX-K-1-x 84. doboz. Az FM ÁMG Főosztály személyzeti osztályának az 1952. november 19-i és 29-i levele a Fejér Megyei Tanács VB MGO gépállomási csoportjának.)
- 117 Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. Korall, 2003. szeptember 13. 68. old.
- 118 MOL XIX-K-1-ah 3. doboz. 1952. március 1-jei jelentés Erdei Ferenc részére
- 119 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Horváth Dezső iskolavezető 1952. január 24-i levele az ÁMG Oktatási Csoportjának
- 120 Az 1952. június közepén induló 5 iskola befogadóképessége 530 fő volt, ezzel szemben 710 nő beszerzésére adtak utasítást az érintett megyék gépállomásainak.
- 121 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A bonyhádi női iskola igazgatójának 1952. május 29-i jelentése
- 122 MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 1-jei ülése
- 123 MOL-M 276. f. 93/407. öe. Az MDP KV MGO 1952. december 8-i feljegyzése a gépállomások politikai osztályának munkájáról
- 124 A mozsói (Baranya megye) iskolában 1952 végén tartott tanfolyamról B. M. azért távozott el, mert édesanyja megbetegedett és testvérei felügyelet nélkül maradtak. O. A. édesapja „gorombasága” miatt volt kénytelen elmenni. K. M. megszökött, két tanuló pedig azért hagyta ott menet közben a tanfolyamot, mert nem traktorosok, hanem irodisták szerettek volna lenni. A legtöbb hallgatót az iskola igazgatója „erkölcsstelen magatartás” miatt küldött haza. Szó sincs azonban arról, hogy itt valamiféle szexuális kicsapongás történt volna. Erre már csak azért sem kerülhetett sor, mert a fiúktól meglehetősen hermetikusan elzárták a lányokat. (MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 8-i ülése.) „Erkölcsstelen” magatartás miatt azokat küldték haza, akik hazamenetelre „lázították” a többieket, veszekedtek, vagy nem tartották be az oktatók utasításait. (MOL XIX-K-1-x 83. doboz. A kisújszállási női traktoros iskola igazgatójának 1952. augusztus 2-i jelentése.)
- 125 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A majlárgárdonyi női traktoros iskola 1952. január 22-i jelentése
- 126 Dabi József iskolaigazgató szerint olaj volt a tűzre az első napokban alkalmazott túlzott engedékenység, gyakorlatilag „udvaroltak” a lányoknak, hogy ne menjenek el. Véleménye szerint a később alkalmazott határozott fellépés segített, a hazautazási látat sikerült lecsillapítani. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A bonyhádi női traktoros iskola igazgatójának 1952. május 29-i jelentése.)
- 127 Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. Korall, 2003. szeptember 13. 69. old.
- 128 Pontosán ismerjük a Tolna megyei Fácánkert egyik tanfolyamán részt vevő 40 női hallgató életkorát, akik közül 26 még kiskorú volt. A tanulók 82,5%-a nem volt idősebb 20 évesnél. A legfiatalabb 1939-ben született, tehát a tanfolyam idején mindössze 13 (!) éves volt, rajta kívül három lány a 15-öt, hét a 16-ot sem

- töltötte még be. A tanfolyam hallgatói közül két fő volt férjezett, az egyik egy 46 éves asszony, aki korával kirítt az iskola hallgatói közül. Az iratokból nem derül ki, hogy mi motiválta a bentlakásos iskolára való jelentkezését. (MOL XIX-K-1-x 83. doboz. A fácánkerti női traktoros tanfolyam 40 hallgatójának adatai, dátum nélkül.)
- 129 Pest megyéből azt jelentették, hogy a női traktoros iskola hallgatóinak 40%-a nem képes az előadásokon elhangzottakat jegyezni. (MOL XIX-K-1-c 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 8-i ülése.)
- 130 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. Tóth Ilona tanulmányi felügyelő 1952. november 7-i jelentése a kisújszállási női iskola vizsgájáról
- 131 MOL XIX-K-1-c Földművelésügyi Minisztérium TÜK iratok, 32. doboz. Az FM Kollégium 1952. február 1-jei ülése.
- 132 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A csokonyavisontai női traktoros iskola 1952. október 20-i megnyitójának jegyzőkönyve
- 133 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. Az FM ÁMG 685/1952. sz. utasítása
- 134 Az 1953 januárjában működő 13 női traktoros iskola közül 10-nek az élén nő állt. (MOL XIX-K-1-c 35. doboz. Az FM Kollégium 1953. január 23-i ülése.)
- 135 MOL XIX-K-1-ah 10. doboz. FM Ellenőrzési Osztály 1952. január 28-i jelentése a káderek kiválasztásával, beiskolázásával, oktatásával, elosztásával és nyilvántartásával kapcsolatban lefolytatott vizsgálatról.
- 136 Csokonyavisontán a lányok panaszokot a politikai előadóra, hogy nehéz előadásokat tart, és ezért „nem mernek néki felelni és a politikát nem tudják megtanulni”. (MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A csokonyavisontai női traktoros iskola vezetőségének 1952. december 2-i ülésén felvett jegyzőkönyv.)
- 137 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A bonyhádi női traktoros iskola igazgatójának, Dabi Józsefnek 1952. május 29-i jelentése
- 138 MOL XIX-K-1-c 35. doboz. Az FM Kollégium 1953. január 23-i ülése
- 139 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Tábrita Anna majlätgárdonyi tanfolyamvezető 1952. március 13-i jelentése a tanfolyam zárásáról.
- 140 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Az FM 1952. október 24-i tervezete
- 141 Horváth Márton „A párt felvilágosító munkája a tömegek között” címmel tartott beszámolót az MDP KV 1952. június 27–28-i ülésén. A beszámolója aktuális ideológiai és propagandakérdésekkel (szociáldemokratizmus, klerikális reakció, a kulákság aknamunkája, a népnevelő munka feladatai, a munkás-paraszt szövetség, tszcsk szervezése és működése stb.) foglalkozott.
- 142 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Tábrita Anna majlätgárdonyi tanfolyamvezető 1952. március 13-i jelentése a tanfolyam zárásáról.
- 143 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A csokonyavisontai női traktoros iskola vezetőségének 1952. december 2-i ülésén felvett jegyzőkönyv
- 144 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A csokonyavisontai női traktorosiskola igazgatónőjének 1952. október 27-i jelentése.
- 145 MOL XIX-K-1-x 82. doboz. Tábrita Anna majlätgárdonyi tanfolyamvezető 1952. március 13-i jelentése a tanfolyam zárásáról.
- 146 Lásd pl. MOL XIX-K-1-x 82. doboz. A MEDOSZ balassagyarmati megyebizottságának 1952. május 13-i jelentése a MEDOSZ országos központ gépállomási osztályának.
- 147 MOL XIX-K-1-x 35. doboz. A 107/5/1951. N. T. számú határozat végrehajtásáról szóló 1951. május 31-i ÁMG utasítás
- 148 1003/1953. (II. 5.) sz. kormányhatározat a gépállomások munkájának megjavításáról. Magyar Közlöny, 1953. február 5. 4. sz. 25-36. old.
- 149 Gépállomás, 1953. február 20. 2. sz.
- 150 MOL XIX-K-1-ai 10. doboz. A MEDOSZ 1953. október 28-i jelentése Hegedüs Andrásnak
- 151 MOL XIX-K-1-x 35. doboz. A Győr-Sopron Megyei központ 1951. november 28-i levele az ÁMG központnak. „A munkaruhával kapcsolatban is állandó panaszok merülnek fel. Az ősszel és a tavasszal körlevelekben pedig nyomatékosan felhívtam az elvtársak figyelmét, hogy a nőknek elsősorban biztosítsák a munkaruhát, mert ezzel is szorosan hozzájárulunk a női munkaerő biztosításához.” (MOL XIX K-1-x 35. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztályának 1952. július 26-i körlevele a megyeközpont vezetőknél.)
- 152 MOL-M 276. f. 93/407. öe. Az MDP KV MGO 1952. december 8-i feljegyzése a gépállomások politikai munkájával kapcsolatban
- 153 „Tudomásomra jutott – írta az ÁMG főosztályvezető a megyeközpontok vezetőinek –, hogy a megyeközpontok és gépállomások adminisztratív munkaköreiben egyre nagyobb számban állítanak be traktorista nőket, akiket elvonnak az igen fontos traktor munkától. Utasítom, hogy minden ilyen adminisztratív munkakörbe való átállítást azonnal állítson le. Gondja legyen arra, hogy a gépállomásokon dolgozó traktorista nők munkakörükben megmaradjanak.” (MOL XIX-K-1-x 29. doboz. Az FM ÁMG főosztály 1951. október 27-i utasítása a megyeközpontok vezetőinek.)
- 154 Gépállomás, 1952. május 3. sz., Szabad Nép, 1952. február 10., április 16., június 28.
- 155 Szabad Nép, 1953. január 12.
- 156 MOL XIX-K-1-x 83. doboz. Veszprém Megyei Tanács MGO gépállomási csoport 1952. május 15-i levele az ÁMG központnak.
- 157 „Ismételten panaszok hangzanak el, hogy a

- gépállomás vezetőségi tagjai közül többen a női munkaerőt lebecsülik és félvállról kezelik. Ilyen esetekben a legszigorúbban járjon el és súlyosabb esetekben indítson bírósági eljárást az illetők ellen.” (MOL XIX-K-1-x 35. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztályának 1952. július 26-i körlevele a megyeközpont vezetőknek.)
- 158 Szabad Nép, 1953. április 10.
- 159 Amikor az egyik gépállomáson nőket osztottak be váltótársnak az egyik férfi traktoros mellé, az kijelentette, hogy inkább nem dolgozik két műszakban, de „ő nem vállal két nőt a géphez”. Gépállomás, 1952. december 20. 11. sz. A Vilmányi Gépállomáson még az egyik legjobb traktoros is tiltakozott, amikor női traktorost akartak mellé beosztani. (Szabad Nép, 1952. február 9.)
- 160 MOL XIX-K-1-x 29/a doboz. Gépállomási Versenyhíradó (é. n.)
- 161 Szabad Nép, 1952. május 31.
- 162 A Tamási Gépállomáson az egyik női traktoros a legelemibb szerszámokat sem kapta meg, egyszerű, általa is kijavítható hiba esetén is kilométereket kellett gyalogolni, amíg meglelte a körzeti szerelőt. (Szabad Nép, 1952. május 14.)
- 163 Gépállomás, 1952. május 3. sz.
- 164 Gépállomás, 1952. május 3. sz.
- 165 Sok orvos véleménye szerint nőket csak könnyű, gumikerekes, négyütemű traktorokon, előzetes orvosi szűrés és gyakori menet közbeni ellenőrzés mellett lehetett volna alkalmazni. (MOL XIX-K-1-ai 10. doboz. A EMDOSZ 1953. október 28-i jelentése Hegedüs Andrásnak.)
- 166 MOL XIX-K-1-x 166. doboz
- 167 A lakókocsik „berendezése” 2 db szalmazsákban, 1 viharlámpában, 1 víztartályban és egy satuban merült ki. A „luxust” az a kisasztal és szekrény jelentette, amit a Gépesítési Ügyosztály pótlólag rendelt a lakókocsikhoz. (MOL XIX-K-1-u 21. doboz. Jegyzőkönyv 1948. május 14 és június 3.)
- 168 MOL-M 276. f. 93/446. öe. Az ÁMG Főigazgatóság Politikai Osztályának 1953. augusztus 18-i feljegyzése a gépállomási dolgozók szociális helyzetének megjavításáról.
- 169 MOL XIX-K-1-x 34. doboz. Körlevél a megyeközpontoknak, 1950. november 3.
- 170 MOL XIX-K-1-ai 10. doboz. A MEDOSZ elnökének, Borbás Lajosnak 1953. október 28-i jelentése Hegedüs Andrásnak.
- 171 Az egyes zöldség-, főzelék- és gyümölcskonzervek ármegállapításáról szóló 1948. évi Gazdasági Főtanácsi határozatban tételesen gyümölcszék, zöldborsó, vajbab, zöldbab, natúrlecsó, ecetes uborka, vegyes savanyúság és sózott tök szerepel. A 10–30 Ft között mozgó, 1 kg-os zöldborsóval, zöldbabbal stb. a traktoros a mezőn semmit sem tudott kezdeni, ti. ezt meg kellett volna főzni. (A GF 82 200/1948 Á. H. számú rendelete. *Magyar Közlöny – Rendeletek Tára*, 1948. november)
- 172 Ha mégis főztek este, műszak után, akkor azt rendszerint a járó traktor lámpája mellett tették, ami a pazarlásnál a villanykörtektől idő előtti tönkremenetelét okozták. (MOL XIX-K-1-x 24. doboz. Az 1950. augusztus 6-i Hajdú megyei főgépész-raktárosi értekezletről felvett jegyzőkönyv.)
- 173 MOL XIX-K-1-ai 10. doboz. Borbás Lajos MEDOSZ elnök 1953. október 28-i jelentése Hegedüs Andrásnak.
- 174 MOL-M 276. f. 93/407. öe. 1952. december 19-i kimutatás a gépállomási női dolgozók arányáról
- 175 MOL-M 276. f. 93/478. öe. Az FM Tervfőosztály kiértékelő jelentése a gépállomások 1953. évi tevékenységéről, dátum nélkül
- 176 1951. negyedik negyedévében átlagosan 500, 1952. június 1-jén 1351 női traktoros dolgozott a gépállomásokon. (MOL-M 276. f. 93/407. öe. 1952. szeptember 6-i kimutatás.)
- 177 A gépállomásokon ekkor 18 014 fő traktorvezető dolgozott. Az 50%-os női arány eléréséhez tehát 9000 női traktorosra lett volna szükség. (MOL XIX-K-1-x 122. doboz. Az ÁMG Munkaügyi Osztály 1953. január 6-i feljegyzése.)
- 178 Mivel 1953. január 6-án összesen 167 női tsz-tag traktoros dolgozott a gépállomáson, nagy mérészség volt annak feltételezése, hogy 1953-ban közel 5000 (!) női tsz-tag traktorost visznek a gépállomásokra.
- 179 Ennek a létszámnak a kiképzését a meglévő női iskolák kapacitása nem biztosította, ezért a meglévők kibővítését tervezték.
- 180 MOL XIX-K-1-x 122. doboz. Keresztes Mihály földművelésügyi miniszter első helyettes 1953. január 16-i körlevele a megyei tanács mezőgazdasági osztályvezetői számára.
- 181 MOL-M 276. f. 93/478. öe. Az FM Tervfőosztály kiértékelő jelentése a gépállomások 1953. évi tevékenységéről, dátum nélkül
- 182 A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 2143/47/1954. sz. határozata a népgazdaság munkaerőhelyzetéről. Határozatok Tára, 1954. szeptember 16. 285. old.
- 183 MOL XIX-K-1-x 209. doboz. Szabad Nép, 1954. március 14. Szabad Föld, 1962. augusztus 12., 1964. május 24.